

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

HALİL HULKİ EFENDİ VE MUKTETAFA'L-EZHÂR

FÎ NAZMİ IZHÂRİ'L-ESRÂR İSİMLİ ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

SEDAT AKAY

BURSA 2016

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

HALİL HULKİ EFENDİ VE MUKTETAFA'L-EZHÂR

FÎ NAZMİ IZHÂRİ'L-ESRÂR İSİMLİ ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

SEDAT AKAY

Danışman

Prof. Dr. MEHMET YALAR

BURSA 2016

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda, 701323002 numaralı **Sedat Akay**'ın hazırladığı “**Halil Hulki Efendi ve Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr** ” konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 19/07/2016 günü 11⁰⁰ - 13⁰⁰ saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışması başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna oybirliği (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Mehmet YALAR

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail GÜLER

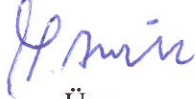

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Doç. Dr. Ramazan DEMİR

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

19/07/2016

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS ÇALIŞMASI
ÖZGÜNLÜK RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: ...../...../20.....

Tezin Başlığı/Konusu: Halil Hulki Efendi ve Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr İsimli Eseri

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 116 sayfalık kısmına ilişkin,...../...../20..... tarihinde şahsım tarafından .....adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %...'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2 - Alıntılar hariç/ dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı : Sedat AKAY
Öğrenci No : 701323002
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans Tezi

Tarih ve İmza

19/07/2016

ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT
ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
TO THE DEPARTMENT OF FUNDAMENTAL İSLAMİC SCIENCES

Date: ...../...../20.....

**Thesis Title / Topic: Halil Hulki Efendi And The Analysis Of His Work
Named Muktetafu'l-Ezhar Fi Nazmi Izhari'l-Esrar**

According to the originality report obtained by myself by using the ..... plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on ...../...../..... for the total of .....pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is ..... %.

Filtering options applied:

- 1- Bibliography excluded
- 2- Quotes excluded
- 3- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Uludag University Social Science Institute Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname : Sedat AKAY

Student No : 701323002

Department : Fundamental İslamic Sciences Department

Program : Department History of Islam

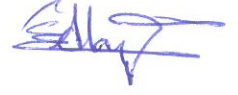
Status : Master

YEMİN METNİ

Yüksek Lisan tezi olarak sunduğum “*Halil Hulki Efendi ve Muktetafu’l-ezhâr fi nazmi Izhâri’l-esrâr İsimli Eseri*” Başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

19.07/2016

Adı Soyadı : Sedat AKAY
Öğrenci No : 701323002
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans Tezi

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Sedat Akay
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Arap Dili ve Belagatı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xii+130
Mezuniyet Tarihi : ..../07/2016
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet YALAR

HALİL HULKİ EFENDİ VE MUKTETAFU'L-EZHÂR Fİ NAZMİ İZHÂRİ'L-ESRÂR İSİMLİ ESERİ

Çalışmamızın konusunu Halil Hulki Efendi ve *Muktetafu'l-ehzâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr* adlı eseri oluşturmaktadır. İki bölümde tamamlanan çalışmanın birinci bölümünde müellifin hayatı ve eserleri incelenmiş, ikinci bölümde ise *Muktetafu'l-ehzâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr* isimli eseri biçim ve içerik yönünden tahlil edilerek Arap Dili ve Belagatı'ndaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Avâmil, İzhâru'l-Esrâr, Arap Dili, Nahiv, Birgi, Birgivî,

ABSTRACT

Name and Surname	: Sedat Akay
University	: Uludag University
Institution	:Social Science Institution
Field	:Fundamental İslamic Sciences
Branch	: Arabic :Rhetoric
Degree Awarded	: Master of Arts
Page Number	: xii+130
Degree Date	:..../07/2016
Supervisor	: Mehmet YALAR, Ph. D., Associate Professor

HALİL HULKİ EFENDİ AND THE ANALYSIS OF HIS WORK NAMED MUKTETAFAU'L-EZHAR Fİ NAZMİ İZHARİ'L-ESRAR

Halil Hulki Efendi and his work named as *Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr* forms the subject of our study. The study contains two chapters. In the first chapter, the life of author and his works have been examined. In the second chapter by analysis of the *Muktetafu'l-Ezhâr Fî Nazmi Izhâri'l-Esrar* in terms of form and content, its place have been tried to identify in Arabic language and rhetoric.

Key words: Avâmil, İzhâru'l-Esrâr, Arabic language, Arabic grammar, Birgi, Birgivî, Birgili,

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim-ı Kerim incelendiği zaman her topluma kendi içlerinden ve yine onların diliyle konuşan peygamberlerin gönderildikleri görülmektedir. Ayrıca o toplumda öne çıkan meziyet ve üstünlük vesilelerine göre de gönderilen peygamberlere mucizeler verilmiştir. Mesela Hz. Musa'nın kavmi içerisinde sihir ve büyü yaygın olduğu için Hz. Musa'ya asâ mucizesi verilmiştir. Aynı şekilde diğer peygamberlerin hayatları tetkik edildiği zaman benzer pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür. Hz. Muhammed'in peygamberlik vazifesiyle görevlendirildiği toplumun en belirgin özelliği ise üstün bir edebiyat ve şiir yeteneklerinin olmasıdır. Bu nedenle Arap toplumunun içinden çıkan Peygamberimize mucize olarak edebiyat ve belagat alanında eşsiz bir üstünlüğe sahip Kur'ân-ı Kerim-ı Kerim verilmiştir.

Dünyanın en fazla konuşulan dillerinden biri olan Arapça Sâmi dil ailesine mensuptur. Kur'ân-ı Kerim ve hadis başta olmak üzere İslâm dininin ana kaynakları da Arapça kaleme alınmıştır. Bu sebeple Arapça bütün Müslümanlara hitap etmektedir. Özellikle İslâmî kaynakların doğru okunup anlaşılabilmesi söz konusu dilin bütün incelikleriyle bilinmesiyle mümkün olabilir. Bu amaca ulaşabilme yolunda geçmişte sarf (morfoloji), nahiv (sentaks) ve belâgat alanında pek çok kıymetli eser telif edilmiştir.

Arapçanın kullanımı yedinci yüzyıla kadar Arap yarımadası ile sınırlıyken İslâmiyet'in yayılması, fetihler ve ticaret kervanlarıyla doğuda Afganistan, batıda Endülüs'e kadar uzanan havzada kültür ve medeniyet dili olarak pek çok milletin konuştuğu ortak dil haline gelmiştir. Ancak günümüzde Arapça, başta İngilizce olmak üzere batı dillerinin etkisiyle yerini Avrupa dillerine bıraksa da önemini hala korumaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'ı doğru okuyup anlama amacı Arapça gramer kurallarının yedinci yüzyıl gibi erken bir dönemde şekillenerek olgunlaşmasına sebep olmuştur. Günümüze kadar da bu gelişme devam etmiştir.

Hz. Ali döneminde dil çalışmalarının temeli atılmış, Halil b. Ahmedle (ö.175/791) devam ederek öğrencisi Sîbeveyhi'nin (ö.177/793) *el-Kitâb* isimli eseriyle zirveye ulaşmıştır. Zaman içerisinde Kûfe ve Basra Ekolü gibi dil ekolleri oluşarak günümüze kadar birçok ilim yuvasında okunan ve okutulan eserler kaleme alınmıştır.

Türkler de diğer Müslüman milletler gibi bu alanda pek çok kıymetli eser vücuda getirerek ilim dünyasının istifadesine sunmuştur. Selçuklu Türklerinde Nizamiye medreseleri, Osmanlılar'da Sahn-ı Semân medreseleri başta olmak üzere eğitim kurumları tesis edilerek bu alanda güzide eser bırakmışlardır. Çalışmamızın konusunu bu eserlerden bir tanesini kaleme almış olan Halil Hulki Efendi ve *Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi Izhâri'l-esrâr* adlı eseri oluşturmaktadır.

Tez konumuzun belirlenmesi, incelenmesi başta olmak üzere çalışmamızın başlangıcından son safhasına kadar kıymetli yardımlarını esirgemeyen ve karşılaştığımız engelleri aşmamızı sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet YALAR'a, özel arşivlerini istifademize sunan gazeteci yazar Cumhur KILIÇÇIOĞLU ve yine gazeteci yazar Ahmet ARITÜRK'e, Halil Hulki Efendi ile ilgili bilgi, belge ve eserlere ulaşmamızı sağlayan Danıştay üyesi Taci Bayhan'a ve değerli ilim adamı Sıbğatullah SEVGİLİ'ye teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ.....	iv
YEMİN METNİ.....	vi
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1
1. ÇALIŞMADA KULLANILAN METOD.....	2
2. ÇALIŞMANIN AMACI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL HULKİ EFENDİ’NİN HAYATI ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. HALİL HULKİ EFENDİ DÖNEMİNDE SİİRT.....	5
1.1. HALİL HULKİ EFENDİ DÖNEMİNDE SİİRT’İN GENEL DURUMU.....	5
1.2. HALİL HULKİ EFENDİ DÖNEMİNDE SİİRT’TE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ.....	7
1.2.1 Medreseler.....	8
1.2.2 Okutulan Belli Başlı İlimler.....	8
2. HALİL HULKİ EFENDİ’NİN HAYATI.....	11
2.1 AİLESİ.....	11
2.2 DOĞUMU.....	12
2.3 YAPTIĞI GÖREVLER.....	12
2.4 VEFATI.....	13
3. SİYASÎ ŞAHSİYETİ.....	13

3.1 ATATÜRK İLE İLİŞKİLERİ	13
3.2 PARTİ VE CEMİYET FAALİYETLERİ	19
3.3 MİLLETVEKİLLİĞİ	19
4. İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	20
4.1 TAHSİLİ	20
4.2 HOCALARI	21
4.3 MÜDERRİSLİĞİ	21
4.4 ÖĞRENCİLERİ	22
4.5 ESERLERİ	23
4.5.1 Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhârî'l-esrâr	23
4.5.2 Sirâcî Fî Nazmi Îsâgucî	23
4.5.3 Makâmetu'l-Ehaveyn Fî Menâkıbi's-Sâdâti Evlâdi Seyyidinâ El-Hüseyn	24
4.5.4 Muzîletu'l-Gavâmid Fî Fenni'l-Ferâid	25

İKİNCİ BÖLÜM

HALİL HULKİ EFENDİ'NİN MUKTETAFU'L-EZHÂR FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR İSİMLİ ESERİ

2. MUKTETAFU'L-EZHÂR FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR	29
2.1 ESERİN MAHİYETİ	29
2.2. IZHÂRU'L-ESRÂR	29
2.2.1. Dili Üslûbu ve Muhteveası	29
2.2.2 Izhâru'l-esrâr Üzerine Yapılmış Çalışmalar	30
2.3. MUKTETAFU'L-EZHÂR FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR'IN TAHLİLİ	32
2.3.1. BİÇİM YÖNÜNDEN TAHLİLİ	33
2.3.1.1 Dili ve Üslûbu	33
2.3.1.1.1 Akıcı ve Anlaşılır Oluşu	33
2.3.1.1.2 Dil ve Nazım Faktörüne Bağlı Bazı Problemler	33
2.3.1.1.3 Nazım Şekli	36
2.3.1.1.4. Vezin ve Kafiye Özellikleri	37
2.3.2 İÇERİK YÖNÜNDEN TAHLİLİ	37

2.3.2.1. Muktetafu'l-Ezhâr Fî Nazmi Izhârî'l-Esrâr Adlı Eserin, Izhârû'l-Esrâr Adlı Eserle Karşılaştırılması.....	37
2.3.2.1.1 Konuları Bakımından:	38
2.3.2.1.2. Örnekleri bakımından.....	38
2.3.2.2. Eserin Muhtevası.....	41
2.3.2.2.1 Giriş.....	41
2.3.2.2.2 Dibace (1-18. Beyitler).....	42
2.3.2.2.3. Vâzî‘, Mevzû‘, Tarif, Kelime ve Aksanı (19-34. Beyitler).....	44
2.3.2.2.3.1 Özet	44
2.3.2.2.3.2 Metin	44
2.3.2.2.4 Âmilin Tarifi Ve Mefhumu (35-56. Beyitler).....	45
2.3.2.2.4.1 Özet	45
2.3.2.2.4.2 Metin	45
2.3.2.2.5 Âmilin Mutlak Olarak Taksimi (57-214. Beyitler):	47
2.3.2.2.5.1 Özet	47
2.3.2.2.5.2 Metin	47
2.3.2.2.5.2.1 İsimde âmil olanlar	48
2.3.2.2.6 Kıyasî Âmilin Tarifi Ve Kısımları (215 – 408 – Beyitler)..	57
2.3.2.2.6.1 Tarifi.....	57
2.3.2.2.6.2 Kısımları.....	57
2.3.2.2.6.2.1 Fiil	57
2.3.2.2.6.2.2 İsm-i fâil	60
2.3.2.2.6.2.3 İsm-i mef’ûl.....	60
2.3.2.2.6.2.4 Sıfat-ı müşebbehe.....	60
2.3.2.2.6.2.5 İsm-i tafdîl.....	61
2.3.2.2.6.2.6 Masdar.....	61
2.3.2.2.6.2.7 Muzaf olan isim.....	61
2.3.2.2.6.2.8 İsm-i mübhem-i tam	62
2.3.2.2.6.2.9 Mana-ı fiil.....	63
2.3.2.2.7 Ma’ mûl (409 -480. Beyitler).....	64

2.3.2.2.8 Ma'mûlün Kısımları (481-601.Beyitler).....	67
2.3.2.2.9 Mansûb Ma'mûllerin Kısımları (602-667-Beyitler)	70
2.3.2.2.10 Mecnûr Mamûl (668 - 684 – Beyitler).....	72
2.3.2.2.11 Mezcûm Mamûl (685-703- Beyitler)	73
2.3.2.2.12 Tebaî Mamûlün Kısımları 704-785-Beyitler.....	73
2.3.2.2.12.1 Sıfat	73
2.3.2.2.12.2 Atf	74
2.3.2.2.12.3 Tekid.....	74
2.3.2.2.12.4 Bedel.....	74
2.3.2.2.12.5 Atf-ı Beyan.....	75
2.3.2.2.13 İrab (786-825. Beyitler).....	75
2.3.2.2.14 Gayr-ı Munsarif İsim(826.-920. Beyitler).....	76
2.3.2.2.15 Mebnî ve Kısımları (921.-989. Beyitler).....	78
2.3.2.2.16 Bitiş Kısmı (990.-1000. Beyitler).....	79
2.3.2.3 Eserin Önemi.....	79
2.3.2.3.1 Takrîz Geleneği	80
2.3.2.3.2 Esere Yazılan Takrizler	81
EKLER.....	85
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA	128

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
(a.s)	:	Aleyhisselâm
b.	:	Bin (oğlu)
bkz:	:	Bakınız
ev.	:	Çeviren
c.	:	Cilt
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.z.	:	Hazreti
örn.	:	Örnek
s.	:	Sayfa
sad.	:	Sadeleştiren
(sav)	:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
tah.	:	Tahkîk eden
t.y.	:	Basım tarihi yok
ter.	:	Tercüme eden
vb.	:	Ve benzeri
(ra)	:	Radıyallâhü anh
y.y.	:	Basım yeri yok

GİRİŞ

Bilindiği gibi İslâm dininin temel iki kaynağı Kur'ân-ı Kerim-ı Kerim ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in hadisleridir. Kur'ân-ı Kerim-ı Kerim hem içerik hem de dil yapısı bakımından aynı zamanda eşsiz bir mucize olup, ilk hitap ettiği kavim Araplardır. Bundan dolayı vahyin dili de Arapça olmuştur.

İslâm dini Arap yarımadasının sınırlarını aşp, çeşitli dil ve kültürlerle mensup insanlara ulaşınca, İslâm'a giren bu halklar vahiy dili olan Arapça'yı öğrenme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu halklardan biri olan Türkler de İslâmî ilimleri ve bu ilimlerin dili olan Arapça'yı öğrenmek ve öğretmek için gayret sarfetmişlerdir.

Sözelimi medreseler açılmış, müderrisler yetiştirilmiş, eğitim-öğretim faaliyetlerinin giderlerini karşılamak için vakıflar kurulmuştur. Çeşitli ilimlerin okutulduğu sözkonusu medreselerde Arapça'nın öğretim dili olması sebebiyle Arapça öğrenim ve öğretimi adına çeşitli eserler telif edilmiştir. Bu ilimlerin öğretim dili olması sebebiyle Arapça'nın öğrenilmesi ve öğretilmesi için de çeşitli eserler te'lif edilmiştir.

İmam Birgivi'nin nahiv konusunda kaleme aldığı "*İzhâru'l-esrâr*" adlı çalışması sözkonusu eserlerden biridir. Bu eser medrese çevrelerinde büyük rağbet görmüş, ayrıca anlaşılmasına yardımcı olmak üzere şerh, haşiye, ta'lik ve nazım tarzında 20'ye yakın çalışma yapılmıştır.

Bu eserle ilgili bilinen yegane nazım çalışması tezin konusu olarak seçilen Siirtli Halil Hulki Efendi'nin "*Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr*" adlı çalışmasıdır. Halil Hulki Efendi'nin, daha kolay anlaşılması ve akılda kalması için "*İzhârü'l-Esrâr*"ın muhtevasını bin beyitle kaleme aldığı bu eser, Arapça'daki kudret ve kabiliyetinin de bir göstergesidir.

"*Halil Hulki Efendi ve Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr İsimli Eseri*" başlıklı bu çalışmada Halil Hulki Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri incelenmiş, ayrıca elfiyye tarzındaki "*Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr*" adlı eseri detaylıca tahlil edilmiştir.

1. ÇALIŞMADA KULLANILAN METOD

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; müellifin hayatı, siyasî ve ilmî şahsiyeti, eserleri, yaşadığı dönem ve yer ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Hayatı ve eserleri hakkındaki bilgilere yer verirken müellifin akrabalarıyla temas kurulmuş ve bu yolla en doğru bilgiler birinci kaynaktan elde edilmeye çalışılmıştır.

Henüz yayınlanmamış eserler de yaşadığı çevrede bulunan medreselere başvurularak elde edilmiştir. Konuya ışık tutacak belge ve fotoğraflar da sağlanarak çalışmanın ilgili yerlerine derç edilmiştir.

İkinci bölümde Elfiyyeler, *Izhâru'l-esrâr* ve müellifi İmam Birgivi hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra “*Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi Izhâri'l-esrâr*” adlı eserde yer alan konular ele alınmış, dil ve üslup bakımından incelenmiş, *Izhâri'l-Esrâr*'la karşılaştırılarak her iki eserin benzer ve farklı yönleri hakkında bilgi verilmiştir.

Konular incelenirken, metinde geçen ayet, hadis, şahıs ve eser isimleri hakkında ilgili kaynaklara başvurulmuş kaynaklarla ilgili bilgilere dipnotlarda yer verilmiştir.

Eser, konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde paragraf ve maddelere ayrılmış, konular başlıklandırılırken müellifin takip ettiği tertibe uyulmuştur. Nahiv ilmine ait terimler çoğunlukla sadeleştirilmeden olduğu gibi kullanılmıştır. Ek kısmında ise Arapça metin bilgisayarda yazılarak çalışmanın sonuna konulmuştur.

2. ÇALIŞMANIN AMACI

Arapça, Kur'ân-ı Kerim, Sünnet ve İslâmî ilimlerin anlaşılması için vazgeçilmez bir dildir. Bu özelliğinden dolayı İslâmî ilimlerin öğretildiği her medresede Arapçaya özel bir önem atfedilmiş, Arap gramerine dair birçok eser telif edilmiştir.

Türkler de Müslüman olduktan sonra Arapça öğretimini kolaylaştırmak için muhtasar gramer kitapları kaleme almışlardır. Ayrıca elde edilen bilgilerin korunması ve gelecek nesillere olduğu gibi aktarılması için büyük bir çaba sarfetmişlerdir. Amaçladıkları hedefin gerçekleşmesinin en sağlam ve pratik yollarından biri de eserlerin muhtevasını nazımlı hale getirmek ve bu yolla daha kolay ezberlenmesini sağlamak olmuştur.

Halil Hulki Efendi'nin kaleme aldığı sözkonusu eser, medreselerde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş İmam Birgivi'nin *Izhâru'l-esrâr* adlı eserinin anlaşılması ve

ezberlenmesini kolaylaştırmak için yapılmış tek nazım çalışması olduğundan nâzımın ve eserinin ilim dünyasına kazandırılması gereğine inancımız, tez konusu olarak seçilmesine neden olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL HULKİ EFENDİ'NİN HAYATI ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.HALİL HULKİ EFENDİ DÖNEMİNDE SİİRT

1.1 HALİL HULKİ EFENDİ DÖNEMİNDE SİİRT'İN GENEL DURUMU

Müellifin yaşadığı yörenin Osmanlı hakimiyeti altına girmesinden sonra 4 Kasım 1515'te Diyarbekir Beylerbeyliği teşkil edilmiş ve Siirt de bir Diyarbekir sancağı konumuna getirilmiştir. Siirt, 1548'de Van Beylerbeyliğinin tesisinden sonra 1575-85 yılları arasında ve 1630'lu yıllarda kısa bir süre "Ocaklık" statüsünde Van eyaletine bağlanması dışında hemen hemen tümüyle Diyarbekir eyaletine bağlı kalmıştır. Nitekim Siirt'in 1540, 1578-81 ve 1632 tarihli tahrir defterlerinde merkezi Amid olan Diyarbekir eyaletine bağlı bir "liva" olduğu görülmektedir. 1655'te yöreyi gezen Evliya Çelebi de, Siirt'i Diyarbekir'in merkezden atama yapılan sancakları arasında saymaktadır. Siirt yöresi, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Diyarbekir eyaletine bağlı olmayı sürdürmüştür. 1821 yılına ait verilerde Diyarbekir eyaletinin İs'ird kazası olarak kayıtlara geçmiştir. Yine 1823 yılında Siirt, Diyarbekir eyaletinin sayısı hayli kabarık olan sancaklarından biridir. Tanzimat'ın 1839'da ilanı ile birlikte idari yapılanmada önemli değişikliklere gidilmiştir.¹

Tanzimat Devrinde ülke yönetiminde önemli bir reform olan Teşkilat-ı Cedide ile oluşturulan Siirt Sancağı, 1924 yılında Siirt Vilayetine dönüştürülmüş ve 1990 yılında daha önce Siirt'in ilçeleri olan Batman ile Şırnak'ın il olması üzerine yeniden yapılandırılmıştır. Siirt'in kuzeyinde Bitlis, doğusunda Van, batısında Batman, güneyinde Mardin ve Şırnak illeri bulunmaktadır.²

19. yüzyılın sonlarında, Bitlis Vilayeti idari olarak 4 sancak ve sancaklara bağlı 19 kaza, 8 nahiye ve 2088 köyden oluşmaktaydı. Vilayete dahil olan 4 sancaktan biri de Siirt'tir. Sancak yöneticileri mutasarrıf, kaza yöneticileri kaymakam, nahiye yöneticileri

---

¹ Mehmet Zeydin Yıldız, Hüseyin Saraçoğlu, " 19. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişimler", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri (19-21 Eylül 2006)*, Birleşik Matbaa, İzmir 2007, s. 621.

² Metin Tuncel, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2007, s. 26; Bekir Sami Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, Siirtliler Derneği, İstanbul 2005 s. 4-5; Cumhur Kılıççioğlu, *Her Yönüyle Siirt*, Yücel Matbaası, 1992, s. 3-7; *Üç Dilli Kardeş Şehir*, Siirt Kültür Müdürlüğü Yayınları, Siirt, s. 4.

ise müdür olarak anılırdı. Toplam 97 okul olan Siirt Sancağı'nda 103'ü erkek, 3'ü kadın olmak üzere 106 öğretmen ve 6.040 öğrenci bulunuyordu.³

Siirt bölgesinde bağcılık oldukça gelişmiştir. Hayvancılık, arıcılık Siirt'in temel geçim kaynaklarından. Siirt halkı dokumacılıkta mahirdir. Şirvan, Garzan ve Hıyan dağlarında maden bulunmakta ise de bunlar için keşif yapılmamış yalnızca Esad Paşa zamanında araştırmalarda bulunulmuştur.⁴

1914 senesinde başlayan I. Dünya Savaşı'nda Ruslar, ilk hamlede Osmanlı İmparatorluğunun doğu sınırlarına geniş bir cepheden saldırıya geçmişlerdir. Doğu sınırlarını savunma görevi, Ağrı cephesinde bulunan düzensiz bir Osmanlı ordusuyla birlikte Hamidiye Alayları'na bırakılmıştı. Ruslar'ın güneye inerek Bitlis'i işgal etmeleri nedeniyle Siirt, Rus ordularının tehditi altına girer. 1917 Bolşevik devrimi üzerine Ruslar'ın Doğu Anadolu'dan çekilmeleri Siirt'in işgal edilme tehlikesini tamamen ortadan kaldırır.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu 1918 yılında İtilaf Devletleri'ne yenik düşmüş ve Mondros Mütarekesini kabul etmiştir. Bu mütarekeden sonra vatan sathında işgallere karşı cemiyetler kurulur. 1919'da Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişi sırasında Siirt'te bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş, başkanlığına da Halil Hulki Efendi getirilmiştir. 1920 yılında açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasında Siirt milletvekilleri de vardır.10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu içinden çıkılması çok zor bir sorunla karşı karşıya getirir.⁵

Bu bilgilerden hareketle Halil Hulki Efendi'in Osmanlı Devletinin çöküşü, Kurtuluş Savaşı, 1. Dünya Savaşı, Cumhuriyetin ilanı gibi çok önemli ve zorlu bir zaman diliminde yaşadığı anlaşılmaktadır. Halil Hulki Efendi bütün bu olaylara kayıtsız kalmamış, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet'in ilanı gibi olaylarda aktif rol almıştır. Böylece ilmî şahsiyetinin yanı sıra siyasî kimliği ile de öne çıkmıştır.

---

³ Nihat Falay, "Siirt'in 19. Yüzyıl Sonlarındaki Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2007, s. 160.

⁴ Mehmet Ali Yaşar, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007 s. 162-179.

⁵ Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, s. 135-138.

1.2. HALİL HULKİ EFENDİ DÖNEMİNDE SİİRT’TE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Osmanlı klasik döneminde eğitim kurumları genel olarak medreseler iken, 18. yüzyılda yenileşme hareketleri ile medrese dışında bazı mekteplerin de açıldığı görülmektedir. Bu mektepler askeri nitelikli idi. Sultan II. Mahmud (ö. 1839) ve Tanzimat dönemlerinde eğitim alanındaki gelişmeler sonucunda, devletin gözde okulları artık batılı tarzda açılan yeni mektepler olmuştur. Batı eğitiminden etkilenilerek Rüşdiye, İdadiye, Sultaniye ve Darü’l-Fünun mektepleri hızla yaygınlaşmıştır.

Bu çerçevede Siirt Sancağı’nda yeni mektepler açılmıştır. 1870-71 Diyarbakır Salnamesi’nde Siirt Rüşdiye Mektebi’nde 25 öğrencinin öğrenim gördüğü ve muallim-i sani Fethullah Efendinin mektebin hocası olduğu kayıtlıdır.⁶

Halil Hulki Efendi’nin yaşadığı dönemde bölgenin hemen hemen bütün yerleşim birimlerinde irili ufaklı medreselerin bulunduğu bilinmektedir. Genellikle medreselerin özel vakıfları vardı ve bütün giderle bu vakıfların gelirlerinden karşılanıyordu. Medreselerde öğrenci uzun süre dinî ilimleri ve bu ilimlerin tahsilinde gerekli olan alet ilimlerini okuyordu. Bu tahsile ayrılan süre 10-15 sene arasında değişirdi. Medresedeki eğitimini tamamlayan öğrenci müderrislik yapabileceğine dair diploma yerine geçen bir icâzetnâme alırdı.

Bölge medreselerinde sınıf geçme yerine kitap bitirme esasının hakim olduğu söylenebilir. Medresedeki her müderris medrese sisteminde okutulması gereken bütün kitapları okutuyordu. Bir öğrenci tek bir medresede okuyarak mezun olabildiği gibi değişik medreselerde okuyarak da mezun olabilirdi.

Halil Hulki Efendi’nin yaşadığı bölgedeki medreselerin ders programları İstanbul merkez medreselerindeki ders programıyla karşılaştırıldığında şöyle bir sonuca varılabilir; sarf, nahiv, mantık, akaid, belağat ve tefsir ilimlerinde okutulan dersler hemen hemen aynıdır. Fıkıh ve fıkıh usulü alanında ise bölgede Şafii mezhebinin yaygınlığı sebebiyle bu mezhebe dair eserler okutulmuştur.⁷

⁶ Yaşar, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, s. 169-170.

⁷ Ömer Pakiç, “Doğu Medrese Geleneği ve Molla Halil es-Siirdi”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2007, s. 389-390; Mehmet Yalar, “Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği”, *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri* s. 644-649.

1.2.1 Medreseler

Halil Hulki Efendi zamanında Siirt merkezinde bulunan medreselerin en önemlileri şunlardır:

1-Salihiye Medresesi

2-Fahriye Medresesi

3-Rahimiye Medresesi

4-Mahmudiye Medresesi

5-Şeyh Halef Medresesi⁸

1.2.2 Okutulan Belli Başlı İlimler

Bu medreselerden birçok alim yetişmiştir. Bu alimlerden her birisi onlarca, hatta yüzlerce talebe yetiştirmiş, aynı zamanda bir kısmı çok önemli eserler de yazmıştır. Siirt ve çevresinde aşağıdaki eserlerden bir kısmı, temel (sıra) kitaplar olarak okunmuş, diğer bir kısmı ise, temel eserlerin şerh veya haşiyeleri oldukları için yardımcı kitaplar olarak değerlendirilmiştir.

1-*Sarf cümlesi*: Bu isimle meşhur olan kitap “*Emsile*”, “*Bina*”, “*İzzi*”, “*Maksut*” ve “*Merah*” olmak üzere beş eserden oluşmaktadır. Fiil, fiil çekimleri, isim ve isim çekimleriyle ilgili bir kitaptır.

2-*Avâmil-i Cürcani*: Müellifi Abdülkahir el-Cürcani (ö.471/1078) olup nahvin amiller konusuyla ilgili doyurucu ve ezberlenmesi kolay bir ders kitabıdır.

3- *el-Muğnî*: Ahmed b. Hasen el- Çarperdî (ö.746/1345) tarafından yazılmış olup nahiv konularını ele almaktadır.

4- *Şerhu'l-Muğnî*: Muhamed b. Abdirrahîm el-Umarî el-Milanî tarafından yazılmış olup, el-Muğnî kitabının şerhidir.

5- *Hallu'l-meâkid*: Ahmed b. Muhammed tarafından İbn-i Hişam'ın “*Kavâidu'l-i'râb*” adlı eserine şerh mahiyetinde yazılmış olup nahiv ilmine dair bir eserdir.

---

⁸ Yaşar, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, s. 169-170.

6- *Sa'dini*: Bu kitap et-Taftazani (ö.793/1390) tarafından “*İzzi*” adlı sarfla ilgili kitaba yazılmış bir şerhtir. Bu eserin diğer adı “*Şerhu'l-İzzî fi't-tasrîf*” dir. *Tasrîfü'l-İzzî*, ‘İzzüddîn Ebü'l-Fedâ’il İbrâhim b. ‘Abdilvehhâb b. ‘Îmâdüddîn b.İbrâhim ez-Zencânî’nin (ö. 654/1256) eseridir. Sa’duddîn Mesud b. Umer et-Teftâzânî bu esere bir şerh yazmıştır. Bu şerhe *Şerhu’z zencânî* de denilmektedir. Taftâzânî’nin ilk eseridir. 16 yaşında tamamlamıştır. Hicri 738 Şaban ayında bitirmiştir. Bu şerh üzerine birçok haşiye yazılmıştır.

7-*el-Behcetü'l-mardiyye fi şerhi'l-Elfiyye*: İbn-i Malik’in (ö.672/1274) *el-Elfiyye*’sine Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî (ö.911/1505) tarafından yazılmış bir şerhtir. Eser, nahivle ilgilidir.

8- *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* (Molla Cami): Abdurahman el-Cami (ö.898/1492) tarafından İbn-i Hâcib’in (647/1249) *el-Kâfiye* adlı eserine yazılmış şerhdir. Eser, nahivle ilgilidir.

9- *İsâgûcî*: Esîrüddîn el-Ebherî (ö.663/1264) tarafından yazılmıştır. Mantığın ana konularını ele alan özet bir metin kitabıdır.

10- *Muğni't-tullâb*: Eser mantığa dair olup Mahmud b. Hafız el Mağnisevî (ö. ?) tarafından yazılmıştır.

11- *Kavl-i Ahmed 'ale'l-Fenârî*: “Molla Fenârî” diye bilinen Mevlâna Şemsettin Muhammed b. Hamza el- Fenârî’nin (ö.834/1431) *İsâgûcî* adlı eser üzerine, bir günde telif ettiği şerhe, Ahmed b. Muhammed b. Hıdr (ö.950/1453) tarafından kaleme alınan “*Hâşiye alâ Şerhi İsâgûcî li'l-Fenârî*” adlı eseridir. Mantık ilminin ana konularını “tanımlar” ve “önergeler” başlıkları altında detaylı olarak işlemektedir.

12- *Şemsiyye*: Umar b. Ali el- Kazvînî (ö.695/1295) tarafından yazılmıştır. Mantık ilmi ile ilgilidir. Nasrettin Tûsî devrinde yaşayan ve “Kâtibî” diye bilinen Necmeddin Ömer Kazvînî’nin mantığın “tasavvurat” ve “tasdikat” konularına dair yazdığı ve Hoca Şemsettin Muhammed için yazıldığından dolayı onun adı verilen, çok sistematik “*Şemsiyye*” adlı kitabın Kutbuddîn Muḥammed b. Muḥammed er-Râzî et-Tahtânî (ö.766/1365) tarafından yapılan *Tahrîru'l-kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi's-Şemsiyye li'l-Kazvînî* adlı şerhidir. Bu kitap aynı zamanda“Kutbuddin” veya “Şerh-i Kutub” diye de biliniyordu. Bu konuda Seyyid Serif Cürçânî ve Taftazânî şerhleri de meşhurdu.

13- *Şerhu'r-Risâleti'l-Vad'iyye*: Ebu'l Leys es- Semerkandî (ö.888/1483) tarafından yazılmıştır. Genellik ve özellik çerçevesinde kelime-anlam ilişkilerini konu alan bir eserdir.

14- *İsam ale'l-Feride*: Risale-i Feride'nin tam ismi *el-Feride fi'l-isti'âreti ve'l mecâz*'dir. Eseri Ebul Kasım Şemsuddin Muhammed b. Ebubekir es-Semerkandi el-Leysî (ö.888/1483) yazmıştır. Müellif eseri üç bölüm halinde hazırlamış, alt başlıklara da 'Feride'demiştir. Birinci bölüm mecazın çeşitleri hakkında olup, altı Feride'den oluşmuştur. İkinci bölüm el-İsti'âre bi'l-kinaye hakkında olup, bu bölüm de dört Feride'den oluşmuştur. Üçüncü bölüm isti'are-i mekniyyenin karinesi hakkında olup beş Feride'den oluşmuştur. Kısaca müellifin belirttiği gibi eser istiareyi özet halinde sunmuştur. *İsam ale'l-Feride*; İsamuddin el-İsferâinî (ö.945/1538) tarafından bu eser üzerine yazılmış, istiare konularını ele alan bir şerhtir. Zibarî adlı bir haşiyeyle birlikte okutulur.

15- *Muhtasaru'l-me'âni*: Sa'du'd-din et-Taftazani'nin (ö.793/1390) belagat ilmiyle ilgili yazdığı bir eserdir. Sa'duddîn Mesud b. Umer et-Teftâzânî'nin (ö.1293), Hatib el-Kazvînî ed-Dımaşkî'nin "*Telhis*" kitabına yazdığı "*el-Mutavvel ale't-Telhis*" adlı şerhinin kısaltılmış şeklidir. Belagat konularını kapsamaktadır. Bilim olarak düzgün ve yerinde konuşma sanatının kurallarını inceler. Kendi içinde Meânî, Beyân ve Bediî olarak üçe ayrılır. Esas amacı Kur'ân-ı Kerim'in ifade mucizesini ortaya koymak ve İslâm dinini tebliğ edecek hatipler yetiştirmek olan bu bilim, sık sık Arap edebiyatı ile de karışmıştır. Belâgatin "me'ânî" kısmında haber ve dilek kipleri, emir, yasaklama, soru, temenni, ünlem şeklindeki ifadeler, cümle içinde kelimelerin yeri, cümleleri birbirine bağlama veya uzun cümleleri ayırma, sözü uzatma ve kısaltma gibi konular; "beyan" kısmında teşbih (benzetme), kelimeleri mecazî anlamda kullanma teknikleri, kinaye gibi konular; "bedi" kısmında da kelimeler ve anlamlarla ilgili süsleme sanatları, güzel söz söyleme sanatları anlatılmaktadır.

16- *Şerhu'l Akaidi'n-Nesefiyye*: Saduddin et-Teftâzânî tarafından yazılmış olup, kelimeler ilmiyle ilgilidir. Asıl metin Necmüddin Ebû Hafs 'Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö.537/1142)'nindir. Sa'duddîn Mesud b. Umer et-Teftâzânî, bu esere bir şerh yazmış ve bunu h. 767 veya h. 768'de tamamlamıştır. Metinden çok şerhi meşhur olmuş ve Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Ramazân b. Muhammed (ö. 1025/1617) bu şerhe bir haşiye

yazmış olup “*Hâşiyetü Ramazân Efendi*” ismiyle meşhurdur. Yine Taftâzânî’nin bu eserine birçok haşiye kaleme alınmıştır.

17- *Şerhu’l-Mahalli Ala Cem’i’l-Cevâm*: Celalüddin Muhammet b. Ahmed el Mahalli (864 /1459) tarafından yazılmış olup, fıkıh usûlü ile ilgili konuları ele almaktadır. Bu eser medresede sıra kitabı olarak okunan son kitaptır. Bundan sonra öğrenci icazet olarak medreseden mezun olmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra öğrenciler fıkıh, tefsir, hadis, siyer, tasavvufla ilgili kitapları kendisi veya arkadaşlarıyla birlikte müzakere ederek okumaktaydı.

Bazı medreselerde hüsn-i hat ve Farsça dersleri de verilmiştir.⁹

2. HALİL HULKİ EFENDİ’NİN HAYATI

2.1 AİLESİ

Babası Hacı Mehmet Efendi, annesi Halime Hanım’dır. Zengin ve ilim erbabı bir aileye mensup olduğu *Makâmetü’l-ehaveyn* isimli eserinde kendisi hakkında verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bu eserin ilk bölümünde Halil Hulki Efendi, çocukluğundan beri naz ile yetiştiğini, ilim tahsil etmek için gösterdiği çabaları, kardeşi Cemil’in yetişmesi için sarfettiği gayretleri, İstanbul’a gidişini ve Hac yolculuğunu anlatmıştır.¹⁰

Bazı kaynaklara göre Halil Hulki Efendi evli ve 5 çocuk babasıdır.¹¹ Fakat yaptığımız araştırmalarda bu sayının sadece erkek çocuklarına mahsus olduğu anlaşılmıştır.

Halil Hulki Aydın’ın eşi Huriye Hanım’dan 5 erkek ve 4 kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Musa Sadri, Sadullah Vechi, Abdülkerim, İhsan Selahattin ve İrfan adlı erkek

---

⁹ Yalar, “Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği”, *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan Ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri* s. 649-657; Edip Çağmar, “Siirt ve Çevresindeki Medreselerde Eğitim”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, Siirtliler Derneği, Siirt, 2006, s. 676- 680.

¹⁰ Halil Hulki Aydın, *Makâmetü’l-ehaveyn*, s. 1. Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kitaplığı, No: 1148.

¹¹ M. Tekin Arpacık, *Tarihsel Arşiv Araştırması*, 2004 Ankara, s. 1 (Cumhur Kılıçcıoğlu Mücadele Gazetesi Arşivinden).

çocuklarının tümü, kendisi hayattayken vefat etmiştir. Kız çocuklarının adları ise Melike, Zühra, Saadet ve Safiye olup dördü de babalarından uzun yıllar sonra rahmete intikal etmiştir.¹²

2.2 DOĞUMU

Hicri 1282 yılında (1866) doğduğu Siirt'te on yaşında Kur'ân-ı Kerim'i ezberledikten ve rüşdiye tahsilini bitirdikten sonra, Siirt'in Ulu Cami ve Fahriye Medreseleri'nde âli ilimlerin tahsiliyle uğraşmış ve malumatını genişletmek üzere İstanbul'a gitmiştir.1310/1892'de İstanbul'dan döndükten sonra, yaymasına heveskar olduğu ilim ve fenleri Cumhuriyet devrinde okutmakla bir çok talebe yetiştirmiştir.¹³

1869'da Siirt'te doğdu.¹⁴ Din adamı, müftü, eğitimci, mebus ve yazar sıfatıyla hayatı boyunca milletine hizmet etti. İlk ve orta öğrenimini Siirt Mekteb-i İdâdiye ve Rüşdiyesi'nde 1884'te tamamladı. Daha sonra ilmi çalışmalarına devam etmek üzere İstanbul'a gitti ve medrese eğitimini tamamlayarak 5 Aralık 1894'te müderrislik icazeti aldı.¹⁵

2.3 YAPTIĞI GÖREVLER

Halil Hulki Efendi İstanbul'da eğitimini tamamlayarak, müderrislik icazeti almış ve 1899'da Siirt'e dönmüştür. Burada 7 yıl Rüşdiye'de öğretmenlik yapmış ve 8 Haziran 1907'de Bidayet Mahkemesi üyesi olmuştur.¹⁶ Böylece Halil Hulki Efendi 1929 yılında kendisinin yardımlarıyla onarıp, minaresi yenilenen ve Cumhuriyet Camii adını alan Hıdırlı-Ahdar medresesinde müderrislik, Rüşdiye'de muallimlik vazifelerinin yanı sıra 8 Haziran 1907'den itibaren Bidayet Mahkemesi üyeliği yapmıştır. Bu arada Siirt merkezinin nüfus sayımı için teşkil edilen komisyonun başkanlığına getirilmiş, daha sonra 24 Ağustos 1908'de Siirt Müftülüğü'ne atanmıştır. Ayrıca İdâdî Müdür Vekâleti, Ziraat, Evkaf ve Maarif Komisyonlarında başkanlık vazifelerinde bulunmuştur.¹⁷

---

¹² Ahmet-Fatih Arıtürk, *Siirt'le İlgili Anekdolar*, Siirt, 2003, s. 181; Taci Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 2.

¹³ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1946 s. 16.

¹⁴ Nüfus kayıt örneği için ek 1'e bk.

¹⁵ Taci Bayhan, *Mücadele Gazetesi*, Siirt 20.07.2009 sayısı.

¹⁶ Taci Bayhan, *Mücadele Gazetesi*, Siirt 20.07.2009 sayısı.

¹⁷ Atalay, *Siirt Tarihi* s. 121; Arıtürk, *Siirt'le İlgili Anekdolar*, s. 181; Kılıçcıoğlu, *Her Yönüyle Siirt* s. 24; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 2.

Siyasete atıldıktan sonra ise 13 Mayıs 1920'den 3 Nisan 1939'a kadar altı dönem milletvekilliği yapmıştır.

2.4 VEFATI

Uzun ve bereketli bir ömür süren Halil Hulki Efendi 04.06.1940 tarihinde Ankara'da vefat etmiş ve Cebeci Asri mezarlığına defnedilmiştir.¹⁸

3. SİYASÎ ŞAHSİYETİ

Halil Hulki Efendi'nin Osmanlı Devleti'nin çöküşü, Kurtuluş Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve cumhuriyetin ilanı gibi çok önemli ve zorlu bir zaman diliminde yaşadığı görülmektedir. Halil Hulki Efendi bütün bu olaylara kayıtsız kalmamış; hem Kurtuluş Savaşı da, hem de cumhuriyetin ilanında aktif rol oynamıştır. Böylece ilmi şahsiyetinin yanında siyasi bir şahsiyet olarak da ortaya çıkmıştır.

3.1 ATATÜRK İLE İLİŞKİLERİ

Halil Hulki Efendi 1918'den sonra Mustafa Kemal ile tanışmış ve O'nunla çok sıkı ilişkiler geliştirmiştir. Mustafa Kemal ile Latife Hanım'ın nikâhında da yer alan Halil Hulki'ye "Aydın" soyadı Mustafa Kemal Atatürk tarafından aydın bir din adamı olduğu gerekçesiyle verilmiştir.¹⁹

Bu süre zarfında aralarında zamanın şartlarına bağlı olarak, bazı telgraf haberleşmeleri gerçekleşmiştir. Asılları Cumhurbaşkanlığı arşivinde bulunan telgrafların kayıt ve içerik bilgileri şöyledir:

BELGE NU: 2

KUTU NU: 6/1

FİHRİST NU: 152-1

SİİRT 18.10.1920

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celîlesine

---

¹⁸ Halil Hulki Efendi'nin resmi için ek 2'e bkz.

¹⁹ Arıttürk, *Siirt'le İlgili Anekdotlar*, s. 189; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 49-61.

Sâlimen muvâsalat ettim. Muhitimizde müşâhade ettiğim umûmî intibâh bâdi-i meserret ve şükrânım oldu. Vazîfe-i irşatla mübâhiyim. Eyâdi-i devletlerini maa't-ta'zîm takbîl rüfekâ-yı kirâma arz-ı ihtirâm eylerim.²⁰

SİİRT MEBUSU

HALİL HULKİ

Günümüz Türkçesiyle:

Sağ-salim Siirt'e ulaştım. Muhitimizde şahit olduğum genel uyanış, sevinç ve şükran kaynağı oldu. İrşat görevi aldığım için gurur duyuyorum. Zât-ı devletlerinizin ellerini ta'zîmle öper, değerli arkadaşlarınıza saygılar sunarım.

SİİRT MEBUSU

HALİL HULKİ

BELGE NU: 3

KUTU NU: 6-1

FİHRİST NU: 152

ANKARA 20.10.1920

Türkiye Büyük Millet Meclisi

Kalem-i Mahsûs

Aded

Telgraf/1/248

SİİRT'TE MEB'ÛS HALİL HULKİ EFENDİ'YE

---

²⁰ Orjinali için ek 3'e bkz.

Salimen Siirt'e muvâsalatınız haberi ve ahvâl-i mahalliye hakkında i'tâ buyrulan ma'lûmât bâdi-i memnûniyet oldu. Hissiyâtınıza teşekkür ve hidemât-ı vataniyede mazhar-ı muvaffakiyet olmanızı temenni ederim Efendim.²¹

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ

MUSTAFA KEMAL

3 numaralı belgenin günümüz Türkçesine uyarlanmış hali;

Sağ-salim Siirt'e ulaşmanızın haberi ve oranın durumu hakkında vermiş olduğunuz bilgiler memnuniyet sebebi oldu. Hissiyatınıza teşekkür ve vatan hizmetinde başarılı olmanızı temenni ederim, Efendim.

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ

MUSTAFA KEMAL

BELGE NO: 4

KUTU NU: 72-1

FİHRİST NU: 1-128

ANKARA 17.1.1923

---

²¹ Orjinali için ek 4'e bkz.

İZMİT'DE GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ'NE

Hayrunnisa vâlide-i muhteremelerinin zıyâ-ı elîminden mütehasıl kûdûret-i devletlerine iştirâk, merhûmenin gunûde-i gufrân oldukça münci-i millet olan vucûd-ı fahîmânelerine ömr-i tavîl, ecr-i cemîl buyurulması duasıyla arz-ı ta'ziyet eylerim.²²

SİİRT MEBUSU

MUŞ MEBUSU

SİİRT MEBUSU

NECMETTİN

AHMET HAMDİ

HALİL HULKİ

Günümüz Türkçesiyle:

Kadınların en iyisi muhterem annenizin elim kaybından doğan üzüntünüze iştirak, merhûmenin Allah'ın rahmetine mazhar oldukça milletin kurtarıcısı olan yüce varlığınız uzun ömür ve güzel sevap ihsan edilmesi duasıyla başsağlığı arz ederim.

SİİRT MEBUSU

MUŞ MEBUSU

SİİRT MEBUSU

NECMETTİN

AHMET HAMDİ

HALİL HULKİ

BELGE NO: 5

KUTU NU: 107-3

FİHRİST NU: 1-6128

SİİRT 22.7.1923

ANKARA'DA GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ'NE

---

²² Orjinali için ek 5'e bkz.

Tecelligâh-ı kudret-i ezeliyet olan mazhariyet-i celîle-i haydarânelerini takdîsen birbiriyle mütevâlî etmesi ile âlem-i İslâmiyeti garîk-i meserret eden millî, dinî, vatanî a'yâd-ı selâse-i müteyemmin tebliğine şitâbân olarak arz-ı da'avât eylerim.²³

SİİRT MEBUSU

HALİL HULKİ

Günümüz Türkçesiyle:

ANKARA'DA GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ'NE

Bir olan Allah'ın tecelli ettirmesi sonucu mazhar olduğunuz kahramanlığı kutlayarak birbirini takip ederek İslam alemini sevince boğan millî, dinî, vatanî üç mübarek bayramı bildirerek dualarımı sunarım.

SİİRT MEBUSU

HALİL HULKİ

BELGE NO: 6

KUTU NU: 107-2

FİHRİST NU: 2-227

SİİRT 12.7.1924

ANKARA'DA CUMHUR REİS-İ MUFAHHAM GAZİ PAŞA
HAZRETLERİ'NE

---

²³ Orjinali için ek 6'ya bkz.

Atabe-i iclâl-i münciyânelerine ta'zîm olarak câvidân-ı ikbâl-i devletlerine dualar eden umûm ahâli nâmına mütehasisâne arz-ı tebrîkât ve ta'zîmât eylerim Efendim.²⁴

MEBUS

HALİL HULKİ

6 numaralı belgenin günümüz Türkçesine uyarlanmış hali;

Saygıdeğer kurtarıcının devlete faydalı hizmetlerinin devamına dualar eden tüm Siirt halkı adına tebrik ve saygılarımı sunarım efendim.

MEBUS

HALİL HULKİ

BELGE NU: 1

KUTU NU: 134-2

FİHRİST NU: 1-75

ANKARA 20.06.1926

İzmir'de Reis-i Cumhûrumuz Gazi Paşa Hazretlerine

Vatanın halaskârı, milletin gözbebeği Zât-ı celîl-i devletlerine sûikast tasavvurunda bulunan huffâş-nazar alçakların ve alâkadâr nâmussuz vatan-şikenlerin tel'înine müsâraat ve bütün efrâd ve eczâyı bu tel'îne şer'an ve vicdânen da'vet eyler ve zıll-i livâ-ı fahimîlerinin sâha-i vatana ebediyen sâye-bân olmasını ma'at-ta'zîm dilerim efendim.²⁵

SİİRT MEBUSU

HALİL HULKİ

Günümüz Türkçesiyle:

---

²⁴ Orjinali için ek 7'ye bkz.

²⁵ Orjinali için ek 8'e bkz.

Vatanın kurtarıcısı, milletin gözbebeği Zat-ı devletlerine suikast tasavvurunda bulunan yarasa bakışlı alçakların²⁶ ve bu olayla ilintili vatansız namussuzların derhal lânetlenmesi için vatanın her köşesindeki bireyleri dini ve vicdani olarak davet eylerim. Vatanımızın, diktiğiniz bayrağın gölgesinde ebediyen var olmasını tazimle dilerim Efendim.

SİİRT MEBUSU

HALİL HULKİ

3.2 PARTİ VE CEMİYET FAALİYETLERİ

Halil Hulki Efendi İttihat ve Terakki Partisi'nde siyasete atılarak Siirt İdare Heyeti Başkanlığı, Merkez Heyeti Üyeliği ve 2 Temmuz 1918'den itibaren de partinin Siirt Sorumlu Katipliği'nde -vekil olarak- bulunmuştur.

Bilindiği üzere Mondros Mütarekesi'nden sonra vatan sathında işgallere karşı çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Bu çerçevede Halil Hulki Efendi de, Sivas Kongresi'nden sonra Milli Mücadele'ye katılarak Siirt'ten Ömer Atalay, Siirt Belediye Başkanı Hamit Bey, Hamza Hilmi, Bekir Sıtkı ve Abdülkerim (Nakipoğlu) Bey'le Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurmuş, başkanlığına da kendisi seçilmiştir. Bu cemiyet İtilaf devletleri temsilcilerine, Osmanlı Padişahı Vahdettin'e, Sadrazamlığa, Hâriciye Nezâreti'ne, Reddi-i İlhak Cemiyeti ile Vilâyât-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'na işgalleri kınayan ve reddeden telgraflar çekmiştir.²⁷

3.3 MİLLETVEKİLLİĞİ

Halil Hulki Efendi Osmanlı Mebusan Meclisi'nin son dönemi için 24 Ocak 1920'de yapılan seçimde Siirt milletvekili olmuş, ancak İstanbul'a gitmemiştir.

13 Mayıs 1920'de TBMM'ye katılmış ve Mecliste Şer'îye, Evkaf ve Milli Eğitim komisyonlarında görev almıştır. 11 Ağustos 1923'te II. dönem, 1 Kasım 1927'de III.

---

²⁶ Yarasanın gözü yoktur. Ancak ışıktan rahatsız olur ve karanlıkta ortaya çıkar.

²⁷ Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 121; Arıtürk, *Siirt'le İlgili Anekdötler*, s. 181; Kılıççioğlu, *Her Yönüyle Siirt*, s. 24-25; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 2; Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, s. 181.

dönem, 4 Mayıs 1931’de IV. dönem, 1 Mart 1935’te V. dönem 3 Nisan 1939’da VI. dönem olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Siirt’ten Milletvekili seçilmiştir.²⁸ Halil Hulki Efendi mecliste olduğu dönemlerde çok önemli tahrir (önerge) ve tekliflere imza atmıştır. Meclise sunduğu tahrirler (önergeler) şunlardır:

1. Halil Hulki Aydın ve Rûfekası: Diyarbakır-Muş ve Erzurum-Hınıs yollarının inşasına dairdir.
2. Halil Hulki Aydın: Belediye Varidatı müsait olmayan mahallerde idare-i hususiyelerce eczaneler küşadına dairdir.
3. Halil Hulki Aydın: Siirt Vilayeti dahilinde yetişen mazı ve kitre mahsulünün hazineye müteallik varidat-ı öşriyesinin bir suret-i sâlimânede cibâyeti temenniyâtına dairdir.
4. Siirt havalisindeki bazı köy ve mevâki isimlerinin tebdiline dairdir.
5. Geçen seneden beri Diyanet işleri Encümeni’nde bulunan Şer’iye vekaletinden Musaddak icazetnameye malik olmayanların ilmî kisveyi lâbis olmamalarına dair olan teklifinin nizamnâme-i dahilînin ol babdaki sarahâtı mucibince doğrudan doğruya rûznâmeye alınmasına dairdir.

Halil Hulki Efendi tarafından Meclise sunulan teklifler ise şunlardır:

1. Bilumum cerâim erbâbının affi hakkındadır.
2. (Rûfekası ie birlikte) Şer’iye, Evkaf ve Erkan-ı Harbiye vekaletlerinin ilgasına dairdir.
3. (Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve elli üç refiki ile birlikte) Hilafetin ilgâsı ve Hânedân-ı Osmânî’nin Türkiye haricine çıkarılmasına dairdir.
4. (Rufekâsı ile birlikte) İstanbul’da salben idam olunan Urfa Mutasarrıf-ı Sâbıkı Nusret Bey ailesine hidemât-ı vataniye tertibinden altmış lira maaş tahsisi hakkındadır.²⁹

4. İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

4.1 TAHSİLİ

---

²⁸ Arıtürk, *Siirt’le İlgili Anekdolar*, ,s. 181; Kılıççioğlu, *Her Yönüyle Siirt*, s. 21; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 3.

²⁹ Arıtürk, *Siirt’le İlgili Anekdolar*, ,s. 181; Kılıççioğlu, *Her Yönüyle Siirt* s. 31-32; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 3.

Halil Hulki Efendi Siirt'in Ulu Cami ve Fahriye medreselerinde ilim tahsil etmiştir. 10 yaşında Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş ve İstanbul'a giderek Beyazıt'ta Hacı Mustafa ve Mukradcı Camii'nde dersiamlardan Atıf Bey'in derslerine dört sene devam ederek ilmî icazetnamesini Atıf Bey'den almıştır.³⁰

“Keskin zekası, kuvve-i hafıza ve natıkası, kudret-i ilmiye ve istinbatıyesi, ulema arasında meşhurdu. Yüksek bir şairdi. Nazmı ve nesri mu‘cizdi”³¹ şeklinde nitelendirilen Halil Hulki Efendi'nin bu özeliğine eserleri şahitlik etmektedir.³²

Halil Hulki Efendi “*Makâmâtü'l-ehaveyn*” adlı eserinde küçük yaşlardan beri büyük bir ihtimam ve naz ile büyütüldüğünü, ilim deryası içinde yetiştiğini, ilim elde etmek için Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da 5 yıl süreyle kaldığını ifade etmektedir.³³

4.2 HOCALARI

Müellif, “*Muktetafu'l-ehâr fi nazmi Izhâri'l-Esrâr*” adlı eserinin takrizler kısmında Yusuf Hayali Efendi'nin takrizini takdim ederken bu zatın kendi hocası olduğunu ifade etmiştir. Aynı takrizin son satırlarında bulunan “her ne kadar üstadın isem de beni aşım” cümlesi buna işaret etmektedir. Yine aynı bölümde 10 numaralı takrizin “unvan” kısmında Farsça hocasının Meclis-i Meşâyih A'zâsı eş-Şeyh Mehmed Es'ad Efendi olduğu belirtilmiştir.

İstanbul'da dersiamlardan Hacı Mustafa ve Mukradcı Camii'nde Atıf Bey'in derslerine dört sene devam eden Halil Hulki Efendi hocası Atıf Bey'den ilmî icazetname almıştır.³⁴

4.3 MÜDERRİSLİĞİ

Halil Hulki Efendi, İstanbul'da medrese eğitimini tamamlayarak, Siirt'e döndükten sonra günümüzde Cumhuriyet Camii olarak adlandırılan Hıdru'l-ahdar

---

³⁰ Arıttürk, *Siirt'le İlgili Anekdolar*, s. 181; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 2.

³¹ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 121.

³² İlgili tezkire için ek 9-10'a bakınız.

³³ Aydın, *Makâmâtü'l-ehaveyn*, v. 1.

³⁴ Arıttürk, *Siirt'le İlgili Anekdolar*, s. 181; Bayhan, *Özel Arşiv Araştırması*, s. 2.

Câmiî'nde ders okuttuğu bildirilmektedir. Ayrıca Rüşdiye okulunda muallimlik de yapmıştır.³⁵

4.4 ÖĞRENCİLERİ

Birçok ilim talebesi yetiştiren Halil Hulki Efendi'nin icazet verdiği öğrencileri arasında en meşhuru kardeşi Cemil Aydın'dır.³⁶

Torunlarından M. Tekin Arpacık dedesi ile ilgili yaptığı arşiv araştırmasında Halil Hulki Efendi'nin kardeşi ve öğrencisi olan aynı zamanda Siirt tarihinde önemli bir yeri bulunan Cemil Aydın hakkında şu bilgileri vermektedir;

1878 yılında Siirt'te doğmuştur. Babası Hacı Mehmet Efendi'dir. Kur'ân-ı Kerim'i hıfzetmiş ve medrese eğitimi almıştır. Rüşdiye mektebinin müdürlüğünü yapmıştır. Osmanlıca ve Arapça birçok şiiri vardır. 18.02.1948 tarihinde vefat etmiştir.³⁷Cemil Aydın Siirt'te matbaacılığa ve gazeteciliğe öncülük etmiş, medreselerde okutulan kitapları bizzat kendi hattıyla yazmış ve onlara çeşitli notlar ilave etmiştir.

Halil Hulki Efendi'nin kardeşi olan Cemil Aydın Kurtuluş Savaşı esnasında Siirt'te kurulan Müdafaa-i Hukuk Derneği üyesi olmuş, Erzurum Kongresi'ne Siirt'i temsilen katılmıştır.³⁸

Cemalettin b. Hişam'ın (ö.761/1360) medreselerde okutulan *Kavâidü'l-i'râb* adlı kitabına şerh sadedinde yazılmış olan *Şerhü'l-kavâid* adlı eseri bizzat kendi hattıyla yazmış, sayfa kenarlarına ta'likat (notlar) ilave ederek bastırmıştır. Kitabın son sayfasında bu eseri istinsah ettiğine dair açıklamaları, imzası ve kitabın yazılış tarihi bulunmaktadır.³⁹

Yine *Makâmâtü'l-ehaveyn* adlı eserinde Halil Hulki Efendi kardeşi Cemil'in yetişmesi için onu İstanbul'a beraberinde götürdüğünü ifade etmektedir. Bu kitabı kardeşiyle beraber yazdığını vurgulayarak nazmettiği şiirlere de yer vermektedir.⁴⁰

³⁵ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 121.

³⁶ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 121.

³⁷ Arpacık, *Tarihsel Arşiv Araştırması*, s. 2.

³⁸ Kılıççioğlu, *Her Yönüyle Siirt*, s. 46.

³⁹ Aydın, *Şerhü kavâidi'l-i'râb*, İbrahim Efendi Matbaası, Ankara 1992, s. 46.

³⁹ Aydın, *Şerhü kavâidi'l-i'râb*, ts., s. 92-93.

⁴⁰ Aydın, *Makâmâtü'l-ehaveyn*, s. 1.

4.5 ESERLERİ

Eserlerinden bazıları yayınlanmış olmakla birlikte, çoğu şiir, gazel, dua ve kasideleri el yazması olarak kalmıştır. Eserlerinden bilinenleri aşağıda kaydedilmiştir.

4.5.1 *Muktetafu'l-eshâr fi nazmi Izhâri'l-esrâr*

Halil Hulki Efendi'nin bu eseri hicri 1309 yılında Maarif Nezâreti'nin 451 no ve 26 Zilhicce 1309 tarihli ruhsatına binaen, İstanbul'da Sanayi Mektebi Matbaası'nda basılmıştır. Satış fiyatı ise 3 kuruştur. Birgivi'nin *Izhâr* adlı gramer kitabının nazmedilmiş şeklidir. Çalışmamızın ikinci bölümünde incelenecektir.

4.5.2 *Sirâcî Fî Nazmi Îsâgucî*

Dönemin medreselerinde okutulan Esirüddin Ebherî'nin (ö.663/1265) "*Îsaguci*" isimli mantık kitabının nazmedilmiş halidir. Halil Hulki Efendi bu kitaptaki konuları nazımlı olarak 152 beyitte toplamıştır.

1-9 arasındaki beyitler giriş kısmı olup besmele, hamdele ve salvele kısmından sonra, kitabın konusu ve bölümleri hakkında bilgi verilmiştir.

52-62. beyitlerde, külliyyât-ı hams (Beş tümel),

63-81. beyitlerde kadâya (önergeler),

82-91. beyitler tenâkuz,

92-104. beyitler akis,

105-139. beyitler kıyâs,

140-142. beyitler, burhân,

143. beyit cedel,

144. beyit hatabe,

145. beyit şiir,

146-148. beyitler ise muğalata konularına ayrılmış olup, 149-151. beyitler arasında hatime, hamd u senâ, salavât ve duada bulunulmuştur. 152. beyitte ise müellif eserinin telifine

“Süsleyip kitabını Hulki, söyledi tarihini

Aydınlatı mantık ilminin kandilini (1310)” dizeleriyle tarih düşürmüştür.

Kitap Beyazıt'ta İbrahim Efendi'nin matbaasında basılmış olup, 16 sahifeden ibarettir.⁴¹ Son bölümündeki kayıttan anlaşıldığına göre Hasan Şevki adlı bir hattat tarafından yazılmıştır.

4.5.3 Makâmetu'l-Ehaveyn Fî Menâkıbi's-Sâdâti Evlâdi Seyyidinâ El-Hüseyn

Müellif hakkında bilgi veren kaynaklarda adı geçmemesine rağmen Halil Hulki ve kardeşi Cemil Efendi'nin birlikte yazmış oldukları bu esere ulaştık. Kitabın baş kısmında yer alan Halil es-Siirdî ibaresinden dolayı, bu eserin Siirtli alimlerden Molla Halil es-Siirdî'ye(ö.1843) ait olduğu izlenimi doğmuştur. Fakat ilerleyen bölümlerde verilen bilgiler ve tarihlerden bu kitabın Halil Hulki ve kardeşi Cemil Efendi'ye ait olduğu kesinleşmiştir.

Kitabın el yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Millet Genel Kütüphanesi Ali Emiri Kitaplığı 1148 numarada kayıtlıdır. Eser makâme tarzında ele alınmıştır. ”Makâme kelimesi, ayağa kalkmak, ayakta durmak anlamlarına gelen “kâme” fiilinden türemiştir. İsm-i mekan olarak makâme, birinin ayakta durduğu yer, masdar olarak ise ayakta durmak, ayağa kalkmak anlamlarına gelir.”⁴²

Bu edebi akım, Abasiler devri üçüncü kuşak edebiyatçıları zamanında zirveye ulaşmıştır. İbnu'l-Amîd(ö.360/970), el-Harezmi(ö.383/993) ve Bediu'z-zamân el-Hemedânî (ö.398/1008) gibi edebiyatçıların görüldüğü bu dönemde ortaya konan makâme türündeki eserler, adeta edebî sanat galerisi haline gelmiştir. Bu yüzden nesir

---

⁴¹ Halil Hulki Aydın, *Siraci fi nazm-i isâgûci*, İbrahim Efendi Matbaası, İstanbul 1310, s. 11.

⁴² Rahmi Er, *Bediu'z-zamân el-Hemedâni ve Makâmeleri*, MEB. Yayınları, İstanbul 1994, s. 26.

olarak yazılan edebi türlerde seci' ve cinâsa son derece bağlı kalınarak, derin anlamlı kelimeler ve ender kullanılan sözcüklere çokça yer verilmiştir.⁴³

Hemedânî ile Harîrî'nin(ö.516/1122) makâmeleri yazıldıkları dönemden itibaren büyük rağbet görmüş, çeşitli ülkelerde istinsah edilerek birçok edip tarafından taklit edilmiştir. Özellikle Harîrî'nin makâmeleri Arap belagatı ve üslup ustalığının sembolü sayılmış, değerini modern zamanlara kadar da korumuştur.⁴⁴

Halil Hulki ve Kardeşi Cemil Efendi de bu geleneğe uyararak edebi sanatlardaki maharetlerini ortaya koymak üzere Hazret-i Hüseyin'in(r.a.) soyundan gelen büyük zatlar hakkında makâme türündeki bu eseri kaleme almışlardır.

İlk bölümde Halil Hulki Efendi çocukluğundan beri naz ile yetiştiğini, ilim tahsil etmek için gösterdiği çabaları, kardeşi Cemil'in yetişmesi için sarfettiği gayretleri, İstanbul'a gidişini ve Hac yolculuğunu anlatmıştır. Hacdân Siirt'e dönüşünde yeni atanan mutasarrıf hakkındaki Türkçe ve Arapça şiirler tarihleriyle birlikte yazılmıştır.

Eserin 11. sayfasında "Teşcîr" yapılmıştır. Teşcîr, ağaç figürü şeklinde şiir yazmak anlamına gelmektedir. Türk edebiyatında nadir olarak rastlanan bir türdür. Kendisine has bir okunuş biçimi vardır.⁴⁵ 12. sayfede Cemil Efendiye ait "Görsel şiir" diyebileceğimiz bir beyitler topluluğu vardır. Beyitler dairevi bir desenin içine birbiriyle bağlantılı iç içe geçmiş yapraklar şeklinde oldukça sanatkarane yazılmıştır.

Bundan sonraki bölümlerde Halil Hulki ile Kardeşi Cemil Efendi'nin Siirt Mutasarrıfı'ndan gördükleri kadirşinaslık üzerine mutasarrıfı öven Arapça ve Türkçe beyitleri vardır.

Eserin tümüne bakıldığında Halil Hulki Efendi ve ailesi hakkında bazı bilgiler taşınması, devrinin sosyal, siyasî ve fikrî atmosferi hakkında ipuçları vermesi bakımından büyük bir değer taşıdığı görülmektedir.

4.5.4 Muzîletu'l-Gavâmid Fî Fenni'l-Ferâid

Şafîî ferâiz alimi İbnü'l-Lebban'ın (ö.402/1011) *Kitâbü'l-İ'câz'* adlı eserinin nazmedilmiş halidir.

---

⁴³ Er, *Bedü'z-zaman el-Hemedâni ve Makâmeleri*, s. 28.

⁴⁴ Erol Ayyıldız, "Makâme", *DİA*, XXVII, İstanbul, s. 418.

⁴⁵ Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, Belagat Bilimevi Yayınları, İstanbul 2001 s. 285.

Ferâiz, farz kökünden türemiş farîza kelimesinin çoğuludur. Farz masdar olarak, “bir şeyi belirlemek, takdir etmek, kesinleştirmek, açıklamak” manasına gelir. İsim olarak farz ve farîza kelimeleri “takdir ve tayin edilmiş şey, belirlenmiş pay” anlamındadır. Ferâiz kelimesi, zamanla mirasçılarının terekedeki paylarını ifade eden bir terim halini almıştır.

Bu maktu’ paylar islam miras hukukunun en önemli kısmını oluşturduğundan miras hukukuna “paylar ilmi” anlamındaki “ilmü’l ferâiz” denmeye ve konu klasik fıkıh kitaplarında “Kitabü’l-ferâiz” başlığı altında ele alınmaya başlanmıştır.

Ferâiz kitaplarında, terike üzerindeki hak ve borçlar, miras hakkına sahip gruplar ve bunların hisseleri, mirasa engel durumlar, terikenin paylaşımıyla ilgili birtakım özel problemler ve çözüm usulleri, cenin, mefkûd, mürted, esir gibi özel durumlardaki mirasçılarının hakları ele alınır.⁴⁶

Kitabın kapağında “1311 hicrî tarihin de maârif nezâret-i celîlesinin 340 nolu izni ile İstanbul’da basılmıştır” ibaresi bulunmaktadır. İlk sahifesinde Beyazid Camii müderrislerinden el-Hâc Ahmed Tâhir b. Halil el -Konevî ve müellifin hocası Siirt Ulu Cami müderrisi es-Seyyid Yusuf Hayalî’nin(ö.1921) takrizleri vardır. Ayrıca sayfa kenarlarında Beycurî(ö. 825/1422) ve Hatib Şirbinî(ö.977/1570) gibi alimlerin eserlerinden alınan notlar bulunmaktadır.

Kitabın ilk kısmında (1-6. beyitler), besmele, hamdele, salvele ile kitabın konusu ve yazılış sebebi

7-9. beyitler, cenaze ile ilgili yapılması gerekenler

10-17. beyitler, varislerin kısımları ve vasıfları

18-19. beyitler, verâset sebepleri

20-21. beyitler, taksimler (paylar)

22-24. beyitler, 1/2 pay alanlar

25-26. beyitler, 1/4 pay alanlar

27.beyit, 1/8 pay alanlar

---

⁴⁶ Ali Bardakoğlu, “Ferâiz”, *DİA*, XVII, İstanbul 1995, s. 362.

- 28-29. beyitler, 2/3 pay alanlar
- 30-34. beyitler, 1/3 pay alanlar
- 35-39. beyitler, 1/6 pay alanlar
- 40-41. beyitler, müşterek paya sahip olanlar
- 42-53. beyitler, asabe olanlar
- 54-73. beyitler, mirasa engel durumlar
- 74-98. beyitler, ced ile ilgili durumlar ve hisseler
- 99-135. beyitler, miras almaya engel durumlar, cenin, ğaib, hünsâların durumu
- 136-176. beyitler, hesapların yapılış şekli
- 177-200. beyitlerde münasaha kanunları
- 201-210. beyitlerde ise, zevi'l-erhâm olanların sayısı ve kimler oldukları hakkında bilgi verilmiştir.

Son beyitte düşürülen tarihten eserin 1305 yılında bitirildiği anlaşılmaktadır. Ketebe kısmında bulunan kayıttan eserin, müellifin kardeşi ve öğrencisi Hafız Cemil Efendi tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

---

⁴⁷ Halil Hulki Aydın, *Muzîletu'l-ğavâmid fi fenni'l-ferâid*, İstanbul 1311, s. 15.

İKİNCİ BÖLÜM
HALİL HULKİ EFENDİ'NİN MUKTETAFAU'L-EZHÂR
FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR İSİMLİ ESERİ

2. MUKTETAFU'L-EZHÂR FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR

2.1 ESERİN MAHİYETİ

“*Muktetafu'l-eshâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr*”, İmam Birgivî diye ün yapan Muhammed b. Ali Zeynüddîn'in (ö.981/1573) yüzyıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş olan “*Izhâru'l-esrâr*” adlı eserinin nazım haline getirilmesiyle oluşmuştur. Bin beyitten (*Elfıyye*) müteşekkil olup, arûzun recez bahriyle, mesnevi tarzında yazılmıştır. Eserin tahliline geçmeden önce “*Izhâru'l-esrâr*” hakkında bilgi verilecektir.

2.2. IZHÂRU'L-ESRÂR

2.2.1. Dili Üslûbu ve Muhtevası

Birgivî, daha önce yazdığı “*Avâmil*” adlı nahiv kitabının şerhi mahiyetindeki “*Izhâru'l-esrâr*” isimli eserinde, Arap nahvinin temel konularını kısa sürede ve kolay bir şekilde öğretmeyi amaçlamıştır. Âmil, ma'mûl ve i'râb geleneği tarzında kaleme alınan eser, uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve Arapça öğrenmek isteyen herkes tarafından bilinen bir eser haline gelmiştir.⁴⁸

İlk baskısı 1234/1818 tarihinde yapılan “*Izhâru'l-esrâr*”ın hemen hemen tüm baskıları Birgivî'nin “*Avâmil*”i ve İbnu'l Hâcib'in (ö. 646/1249) “*Kâfiye*”si ile birlikte yapılmıştır.

“*Izhâru'l-Esrâr*” çok kısa bir giriş ve üç ana bölümden oluşur.

Birinci bölümde âmil konusunu işleyen müellif, isim-fiil-harf üçlüsünü tarif etmiş, ardından âmili mantıkî delillerle açıkladıktan sonra âmilleri lafzî ve mânevî olmak üzere iki temel kategoriye ayırmış, lafzî âmilleri: semaî ve kıyasî; semaî âmilleri ise isimleri etkileyenler ve fiilleri etkileyenler şeklinde tasnif etmiştir. İsimleri etkileyen âmilleri de bir ve iki ismi etkileyenler diye gruplandırarak incelemiştir. Her grubu örneklerle açıklayan müellif bu bölümde harf-i cerler, fiile benzeyen edatlar, “leyse” ye benzeyen edatlar, muzâri fiili nasbenden harfler ve muzâri fiili cezmedenler olmak üzere kırk dokuz semaî, dokuz kıyasî ve iki mânevî âmil olmak üzere altmış âmili şematik olarak tasnif etmiştir.

---

⁴⁸ Emrullah Yüksel, “Birgivi” *DİA*, VI, İstanbul, 1992, s. 192.

İkinci bölümde mamûl kavramını açıklamış, ardından bu kavramı aslî ve tâlî kısımlara ayırarak aslî mamûlleri dokuz merfû, on üç mansup, iki mecrûr, bir meczûm muzârî fiil olmak üzere dört kısımda izah etmiş, tâlî mamûlleri de beş grupta ele alıp, mamûl sayısını otuza çıkarmıştır.

Üçüncü bölümde i'râb konusu, mahiyeti, yeri, türü ve özelliği itibariyle dörde ayrılarak incelenmiştir.

2.2.2 Izhâru'l-esrâr Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Izhâru'l-esrâr, yazıldığı yıllardan itibaren müderris ve talebelerin dikkatini çekmiş, üzerine birçok şerh, haşiye ve talik türünde eserler verilmiş, Türkçe'ye tercümelere yapılarak nazım haline getirilmiştir.

Bizzat musannif tarafından bu esere ta'likat yazıldığı bilinmektedir.⁴⁹

- 1) Birgivî'nin talebelerinden olan Ulamışlı Muslihuddin Efendi tarafından *Kesfû'l-Esrâr* adıyla şerhedilmiştir.⁵⁰
- 2) Kasapzâde İbrahim Efendi (ö.1029/1620) tarafından yazılan *el-Ezhâr Şerhu Izhâri'l-Esrâr* isimli serhidir.⁵¹
- 3) Kuşadalı Mustafa B. Hamza'nın 1085'de yazdığı "*Netâicü'l-Efkâr*"⁵², izhâr şerhlerinin en meşhuru olup, "*Adalı*" diye şöhret bulmuştur. Bu şerh üzerine birçok haşiye yazılmıştır.⁵³
- 4) Abdullah b.Muhammed b.Veli tarafından 1122 /1710-11 yılında yazılmış olan *Zübdetü'l-İzhâr*'ın müellif nüshası Süleymaniye Ktb. Denizli kısmı no:292'dedir.
- 5) Avâmil, İzhâr ve Kâfiye'ye birer mu'rib yazmış olan Zeynizâde Hüseyin b. Ahmed'in hocası Sûbicalı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed'in (ö.1141/1728) *Fethu'l-Esrâr* adındaki şerhi, 1271/1854 tarihinde matbaa-i âmirede Adalı'nın Şerhi kenarında; 1326/1908 tarihinde de kitapçı Lohçalı Raşid Tarafından Dersaadet'te münferit olarak basılmıştır.

⁴⁹ Kuşadalı Ahmed Efendi, *Yeni Avâmil Şerhi*, Süleymâniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 3466, vr. 35a.

⁵⁰ Bu eser, Mehmet Kemal Çelik tarafından 2005 yılında Marmara Ü. İlh. Fakültesinde *İlk İzhar Şerhi Muslihuddin Ulamisi'nin Kesfû'l-esrâr'ı* ismiyle yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir.

⁵¹ İbrahim Kasabzâde, *Şerhu izhâri'l-esrâr*, vr. 1b.

⁵² Netaicü'l-Efkâr'ın Amil kısmı İbrahim Ömer Süleyman Zübeyde tarafından tahkik edilmiştir (Trablus, Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslami, 1992/1401).

⁵³ Haşiyeleri için bkz. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 165.

- 6) Birgivî'nin Usûlü'l-hadis risâlesi'ni de şerhetmiş olan Dâvud b. Muhammed el-Karsî'nin (ö.1160/1747) yazdığı “*Şerhu Izhâri'l-Esrâr*”⁵⁴
- 7) Zeynizâde Hüseyin b.Ahmed'in “*Hallu Esrâri'l-Ahbâr 'alâ İ'râbi Izhâri'l-Esrâr*” adlı eseri.
- 8) Reîsu'l-küttâb Süleyman Feyzî Efendi de bir şerh yazmıştır.⁵⁵
- 9) Reîsu'l-kurrâ Eyyûbi Abdullah b. Muhammed b.Salih b.İsmâilî (ö.1252/1836) “*Fevâyihu'l-Ezkâr Fî Halli Netâici'l-Efkâr*” isminde bir şerh yazmıştır. Bu şerh matbudur.
- 10) Osmanpazarî Niyazi Şeyh İsmail Efendi'nin “*Ref'ul-Estar Fî Halli Muğlakâti'l-İzhâr*” isimli şerhi de Eyyûbî'nin şerhi kenarında tab edilmiştir.
- 11) Çörekçizâde Ahmed Nüzhet b. Ebî Bekr 1253/1837 tarihinde “*Mefhum-ı İzhâr*” adıyla tercüme etmiş olup matbudur. Bezm-i Âlem Vâlide Sultan Rüştüyesi hocası İshak Efendi'nin sualli-cevaplı olarak tertîb ettiği tercümesi 1277/1860'de tab edilmiştir. Karşı Hâmid Efendi'nin İzhâr şerhi.
- 12) Mustafa Tevfik Efendi'nin (ö.1271/1855) “İmtihan” adlı şerhi.
- 13) Hafız Mustafa b. El-Hâc Mustafa el-Mihâlicî'nin 1283/1867 yılında yazmış olduğu “*Şerhu Şevâhidi Netâici'l-Efkâr Maa İzhâri'l-Esrâr*” 1286/1869 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser Türkçe'dir. Harputlu Ömer Nâimî Efendi'nin (ö.1299/1881) de bir İzhâr şerhi vardır.
- 14) Halil Hulkî b.Muhammed es-Siirdî tarafından “*Muktetafu'l-ezhâr fî nazmi Izhâri'l-esrâr*” adıyla bin beyit halinde manzûm hale getirilmiş ve 1309/1891'de İstanbul'da basılmıştır.
- 15) Edirne Müftüsü diye meşhur olan Muhammed Fevzi Efendi'nin (ö.1318/1900) “*Miftâhu'l-Merâm*” adındaki şerhi, 1305'te Matbaa'î Âmire'de tabedilmiştir.
- 16) İzahlı bir şekilde ve irabı da açıklanarak 1309/1891'de, Mekteb-i Bahriye-i İmam-ı Evvel el-Hâc Sam'lı Mustafa Efendi'nin “*Bedâiyu'l-İzhâr*”ı, İsmail Efendi matbaasında tab olunmuştur.
- 17) Büyük Çekmece Nâibi Mehmed Tevfik Efendi'nin *Izhâr ve Kâfiye Tercümesi*, 1312/1894-95'de İstanbul'da tab olunmuştur.

⁵⁴ Bu şerhle ilgili Gökhan Sebati İskın tarafından Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, 2000 yılında “*Dâvûd el-Karsî ve Şerhu Izhari'l-Esrâr'ı*” isimli bir doktora tez çalışması yapılmıştır.

⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınevi, I, s. 255; a.e., III, s. 117.

- 18) Mehmed Hâlis Efendi'nin “*Telhîsu'n-Nahv*” adındaki tercüme ve şerhi İstanbul'da 1318/1890'da tab edilmiştir.
- 19) Sâlihli Müftüsü Muhammed Lütfî'nin “*İhtâru'l-Ahyâr Tercümetü İzhâril-Esrâr*” isimli şerhidir.
- 20) Konya müderrislerinden, Hacı Seyyid Efendizâde Ali Şuhûdi tarafından hazırlanan izhâr tercümesi “*İmtihan Rehberi*” 1332/1904'de tab edilmiştir. Arif Erkan'ın tercümesi 1982'de tab edilmiştir.
- 21) Muhammed Omay'ın “*Yeni ve İlâveli İzhâr Tercümesi*” İstanbul'da 1989'da neşredilmiştir.

2.3 MUKTETAFA'L-EZHÂR FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR'IN TAHLİLİ

Konumuz olan eser, elfiyye formunda olduğundan burada elfiyye geleneği üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

Kaynaklarda Elfiyye'lerin ilk olarak Abbasiler döneminde öğretim amaçlı başlamıştır. Ne zaman yazıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak Elfiyye müelliflerinin vefat tarihlerinden yola çıkılarak ilk Elfiyyenin ne zaman telif edildiği yaklaşık olarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Buna göre genel olarak İslam telif tarihinde Elfiyye isimli ilk eserin, orta çağ tıbbının en önemli ve ünlü siması Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sina'ya (ö.428/1037) ait olduğu anlaşılmaktadır. Kısaca İbni Sina diye bilinen bu büyük İslam filozofunun Elfiyye türü bu eseri, onun tıp sahasındaki “*el-Kânûn Fi't-Tıp*” adlı önemli kitabının özeti mahiyetindedir. Bu eser, Temel tıbbî bilgilerin kolaylıkla zihinde tutulması amacıyla “*urcûze*”⁵⁶ geleneğine uygun olarak nazmedilmiştir.⁵⁷

İslam eğitim öğretim sistemi geleneğinde medreselerde okutulan kitapların birçoğu ezberleniyordu. Bu ilimler genellikle naklî ilimler olduğu için, bilginin olduğu gibi korunması ve daha sonraki kuşaklara bozulmadan aktarılması önemliydi. Bunu sağlamanın en sağlam ve pratik yolu da kitapların yazıldığı şekliyle aynen

⁵⁶ *Urcûze*, *recez* bahriyle yazılan ve farklı sayılardaki beyitlerden oluşan manzûm eserin genel adıdır.

⁵⁷ Yusuf Teker, *Hadis Usulü Edebiyatında Elfiyyeler ve Irakî'nin Elfiyyesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 25.

ezberlenmesiydi. Bir kitabı ezberlemenin en kolay yolu ise muhtevasını manzûm hale getirmektir. Bu şekilde, İslâm dünyasında okutulan ders kitaplarının birçoğu, çeşitli dönemlerde devrinin meşhur âlimleri tarafından manzûm hale getirilmiştir. Bu çerçevede özellikle Arap dili grameri alanında önce İbn Mu‘tî (ö.628/1231), daha sonra da Muhammed b. Abdullah İbn Malik Muhammed b. Abdullah (ö.672/1273) tarafından ünlü elfiyyeler kaleme alınmıştır.

2.3.1.BİÇİM YÖNÜNDE TAHLİLİ

Edebi bir niteliğe sahip olan eserin biçim yönünden tahlili bağlamında dil yapısı ve üslûbu ile nazım özellikleri olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır. Eserde, dil yapısı ve üslûb bakımından şu hususlar dikkat çekmektedir.

2.3.1.1 Dili ve Üslûbu

Eser, yazıldığı dönemin klasik dil ve üslûb özelliklerini taşımaktadır. Konusunun Arapça grameri olmasından dolayı ancak bu konuyla ilgilenenlerin anlayabileceği çok sayıda ve çeşitli terimler barındırmaktadır.

2.3.1.1.1 Akıcı ve Anlaşılır Oluşu

Müellif kolay ve anlaşılır bir dil kullanmaya gayret göstermiştir. Uygun kafiye ve vezin mecburiyeti ile şiirin kendine özgü bazı zarûrî durumları dışında garip kelimeleri fazla kullanmamıştır.

Dönemin çoğu kitaplarında görüleceği gibi karmaşık şiir ve darb-ı meselleri örnek vermek yerine basit, edebî ve kavranabilir misaller vermiştir.

Bazı yerlerde *Izhâru'l-esrâr*'da kullanılan cümleleri şiir kalıbına dökmekle yetinmiş, bazen de aynı cümle ve örnekleri kullanmaktan kaçınmamıştır. Bunun yanında kendi örneklerini de oluşturmuş ve çok belîğ cümleler kullanmıştır.

2.3.1.1.2 Dil ve Nazım Faktörüne Bağlı Bazı Problemler

Gramer gibi özel ihtisas gerektiren bir konuda eser yazmak veya nazmen tertip etmenin, zengin bir bilgi hazinesi ve kabiliyet gerektirdiği göz ardı edilmeyecek bir husustur. Özellikle şiir konusu başlı başına bir uzmanlık alanıdır. Bu tür eserlerde konu ve biçimin doğası gereği bazı problemlerin olması doğaldır.

Müellifin bu eserinde de yer yer zor veya farklı anlaşılma probleminin varlığını kabul etmek gerekir. Bu problemlerden bazıları şunlardır;

a) Bazı yerlerde vezin veya kafiye kaygısıyla kelimeler arasında takdim ve tehire başvurulmuştur. Konuyla ilgili birkaç örnek verilebilir.

1- 54. beyitte

“ فهذه تطفل المضارع تقتضي للإسم ”

“ فهذه تقتضي تطفل المضارع للإسم ”

şeklindedir.

2) 56. beyitte

لأنه إن قلت لم تقتل فلم

بالشبه لإسم الفاعل جزم

“lem harfî ism-i fâile benzerliğinden dolayı fiili cezmetmiştir” anlamı verilme istenmiştir.

3- 127. beyitte

“تعلق الجارين مطلقا نفى”

بمعنى واحد بدون عاطف

yani; “ Aynı manada olan iki harf-i ceri atf yapmadan bir fiile taalluk ettirmek caiz değildir” cümlesi;

“ نفى تعلق الجارين بمعنى واحد بدون عاطف ” şeklindedir.

b) Atıflarda yapılan uzaklık ve kapalılık

Bu problem hemen hemen bütün Arapça eserlerde görülen bir durumdur. Örnek vermek gerekirse:

1) 234. beyitte ; “ثلاثة منها متعد إلى مفعول واحد” denildikten sonra, 263. beyitte ; “و
ثالثا منها إلى ثلاثة” Üçüncü kısmı ise üç fiile geçişli olandır denilmesi anlamayı
güçleştirmiştir.

2) 330. beyitte “مساويا” kelimesine, 332. beyitte “اخص منه” (ondan daha özel)
ile atıf yapılması anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

3) 322. beyitte izafet; manevî ve lafzî olarak ikiye taksim edildikten sonra, 344.
beyitte ; “لأخرى” (diğeri) ile atıf yapılması, kasdın lafzî izafet olarak anlaşılmasını
zorlaştırmaktadır.

c) Zamirlerin mercilerinin uzaklığı ve kapalı oluşu;

Bu husus klasik Arapça kitaplarda sıkça görülen bir problemdir. Eserde bu
konuya pek çok örnek vermek mümkündür. Örnek olarak;

1-331. beyitte ; “لما إليه” ifadesindeki manaya, 332. beyitteki “اخص منه”daki
zamirin raci kılınması anlamda kapalılık meydana getirmektedir.

2-373. beyitte “من تسعة التي ذكرنا” denildikten sonra, 392. beyitte “المنسوب منه”daki
zamirin isim fiile gitmesi anlamayı zorlaştırmaktadır.

d) Taksim karışık olması

Eserde büyük oranda düzenli bir bölümlenme olmakla beraber şiirin doğası ve
teknik bazı sebeplerden dolayı bir takım zorlukların varlığı sözkonusudur. Örneğin;

494.beyitte ; “لكل واحد من الإيتينين دع قسمين مضمرا أو مظهراً وضع” “bu ikisinden her
birini 2 kısma ayır. Muzmer, müstetir ve bariz olarak. Birincisi; vâcibu”l-istitâr ve câizü’l-
istitâr olandır “ denildikten sonra 499.beyitte “والأول” (birincisi) lafzıyla kastedilen
bölümün vâcibu”l-istitâr olarak anlaşılması ancak şerhlere başvurularak anlaşılabilir
bir konudur.

e) İtnâb

İtnâb, sırf nazım ve kafiye için garanti altına almak için ihtiyaç fazlası kelime
kullanımıdır. Nazmın doğası gereği benzer bütün eserlerde sıkça rastlanan bir durumdur.

Buna iki şekilde örnek verilebilir:

1) Nidâ üslubu kullanılarak,

85. 191., 290., 333., 336., 463., 772., 878, beyitlerde kullanılan “ يا فتى ”, 514. beyitte “ يا صديقي ”, 285. beyitte “ ساداتي ” buna örnek olarak verilebilir.

2) Anla, bil, kavra, düşün, duy, unutma... vs. şeklinde emir kipleri kullanılarak.

114. beyit “ تأمل ”, 124. beyit “ فانتبه ”, 195. beyit “ تدبر ”, 225. beyit “ قف ”, 334. beyit, 359. beyit “ تأمل ”, 358. beyit “ احفظنه ”, 390. beyit, 408. beyit “ لا تشبه ”, 476. beyit “ فادره ”, 668. beyit, 711. beyit “ فاستمع ”, 524. beyit “ احفظنه ”, 594. beyit “ فادره ”, 612. beyit “ فاعلمن ”, 926., 928. beyit “ افهم ”, 921. 959. beyit “ احفظن ”, 910. beyit “ إعلم ”, 984. beyit “ إسمع ” kelimeleri bunlara örnek olarak verilebilir.

f) Teknik zorluklar:

Eserde dönemin baskı tekniği ve anlayışından dolayı bazı problemler bulunmaktadır. İmla işaretlerinin olmayışı, bazı kelimelerin birkaç şekilde okunmasına ve kavramlarda karışıklığa sebep olmaktadır.

2.3.1.1.3 Nazım Şekli

Nazım şekli; mesnevi türüdür. Bu tür, edebiyatta her beyti ayrı ayrı kafiyeli olan nazım şeklidir. Aruzun kısa kalıplarıyla yazılır. İki beyitlik şiir parçalarından binlerce beyit uzunluğundaki kitaplara kadar kullanılmış bir şekildir. Mesnevi, her beytin kafiyesi ayrı olduğu için kolay bir nazım şeklidir. Bu nedenle en uzun konular, hatta ansiklopedik eserler dahi mesnevi nazım şekliyle yazılabilmektedir.⁵⁸

Şeması:

----a

----a

⁵⁸ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Sözlüğü*, Kapı Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 321.

----b

----b

----c

----c şeklindedir.

2.3.1.1.4. *Vezin ve Kafiye Özellikleri*

Eserde “recez” vezni kullanılmıştır. Recez, aruzda dört müstefîlün cüzünden oluşan bahre denir. Türk şiirinde kullanılan on beş kadar kalıbı vardır”⁵⁹ Eserde

Mefâilûn Mefâilûn

Mefâilûn Mefâilûn

Mustefilûn Mustefilûn

Mustefilûn Mustefilûn

Feulûn Feulûn

Feulûn Feulûn vezni kullanılmıştır.

2.3.2 İÇERİK YÖNÜNDE TAHLİLİ

2.3.2.1 *Muktetafu’l-Ezhâr Fî Nazmi Izhâri’l-Esrâr Adlı Eserin, Izhâru’l-Esrâr Adlı Eserle Karşılaştırılması*

Halil Hulki Efendi, “Allâme” (319.beyit), “eş-Şeyh Birgivi” (481.beyit) olarak nitelendirdiği İmâm-ı Birgivi’nin *Izhâru’l-esrâr* adlı eserini nazmen tertip ederken, konu sıralamasını aynen takip etmiştir. Bazen, cümleleri olduğu gibi tekrar etmiş, bazen de şiirsel ifadelerle dönüştürmekle yetinmiştir.⁶⁰

Bunun yanında yer yer ilavelerde bulunmuş, özellikle de örnekler konusunda bir takım değişiklikler yapmıştır.

---

⁵⁹ Pala, *Ansiklopedik Divan Sözlüğü*, s. 388.

⁶⁰ Eserin metni için ek 11’e bkz.

“*Muktetafu’l-ezhâr fî Nazmi Izhâr*” ile “*Izhâru’l-esrâr*” arasındaki benzerlik ve farklılıkları iki yönden karşılaştırmak mümkündür:

2.3.2.1.1 Konuları Bakımından:

Müellif, *Izhâr*’daki konu ve sırayı aynen takip ederek şiir kalıbına dökmekle birlikte bazı küçük ekleme ve çıkarmalarda bulunmuştur. Müellifin bu tasarruflarına şu örnekler verilebilir:

1) 19-20-21 numaralı beyitlerde; nahiv ilminin vaz’ı, konusu, gayesi ve tarifi hakkındaki bilgiler “*Izhâru’l-esrâr*”da bulunmamaktadır.

2) 82. beyitte konu ile ilgili görüşün İbn-i Hacib’e, 83. beyitteki görüşün ise Cumhur’a ait olduğu müellif tarafından belirtilmiştir.

3) 153. beyitte elif-nun maddesinin kesre ile okunduğu yerler aynen sıralandıktan sonra “Summe, nehiy, nida ve emirden sonra da elif-nun maddesi kesreli okunur” ifadesi müellif tarafından ilave edilmiştir.

4) 261. beyitte kalb fiillerine mülhak olan fiillerin ilhak sebebi anlatılırken, “*Izhâru’l-esrâr*”daki maddeler sıralanmayıp, “birine sor” şeklinde geçilmiştir.

5) 419. beyitte: “*Izhâru’l-esrâr*”da Kufelilere ait olduğu bildirilen görüş, “فيل” şeklinde geçilmiştir.

2.3.2.1.2. Örnekleri bakımından

“*Muktetafu’l-ezhâr fî nazmi Izhâr*”da kullanılan örnekler, “*Izhâru’l-esrâr*”da kullanılan örneklerle karşılaştırdığında bazılarının aynen kullanıldığı, büyük oranda da değişiklik yapıldığı görülmektedir. Sınıflandırma yapmak gerekirse;

a) “*Izhâru’l-esrâr*”daki örneklerin aynen kullanıldığı beyitler:

34, 76, 89, 106, 108, 113, 117, 148, 181, 182, 218, 238, 248, 262, 284, 292, 301, 834, 338, 346, 347, 360, 365, 366, 370, 378, 396, 458, 460, 461, 470, 501, 505, 509, 517, 520, 523, 524, 547, 559, 565, 571, 576, 583, 632, 635, 644, 657, 660, 664, 676, 679, 700, 701, 717, 720, 723, 754, 758, 771, 785, 802, 856, 881, 890, 894, 900, 902, 908, 932, 933, 936, 938, 939, 946, 979, 982 numaralı beyitler olarak sıralanabilir.

b) “*Izhâru’l-esrâr*” dakilerden değişiklik gösteren beyitler:

28, 39, 48, 52, 53, 103, 108, 110, 126, 128, 130, 146, 147, 149, 151, 153, 155, 156, 157, 159, 163, 166, 170, 173, 177, 178, 180, 185, 191, 197, 200, 222, 228, 229, 234, 251, 265, 282, 289, 317, 335, 339, 342, 345, 348, 354, 356, 357, 371, 387, 393, 404, 406, 445, 446, 447, 449, 454, 457, 467, 486, 488, 491, 512, 515, 548,568, 569, 578, 593, 618, 622, 650, 671, 692, 713, 743, 746, 751, 760, 763, 768, 773, 776, 782, 875, 880, 888, 918, 919, 968 numaralı beyitler olarak sıralanabilir.

Bunlar da oldukça fazla bir yekün tutmaktadır. Bazı küçük değişiklikler ise değerlendirmeye alınmamıştır.

Ayrıca 80, 152, 164, 214 ve 311 numaralı beyitler ile mef’ûl-ün mutlak, mef’ûlün fih ve mef’ûlün leh konularında “*Izhâru’l-esrâr*”da örnek verilmişken “*Muktetafu’l-ezhâr fi nazmi Izhâri*”da konular ile ilgili örneklerin bulunmadığını belirtmek gerekir.

c) Örnek olarak kullanılan ayetler:

Bu tür eserlerde Kur’ân-ı Kerim’den örnekler vermek, oldukça sık rastlanan bir durumdur. Çünkü en kuvvetli şahit, Allah’ın hitabıdır.

Eserde toplam 16 ayet örnek olarak kullanılmıştır. Ayetler bazen direkt, bazen de ‘‘Mevlamızın Kur’ân daki sözü gibi’’ şeklinde kullanılmıştır. Bazen de işaret edilmiştir. Bunlar;

- 1) 148.Beyit: Kasas /76
- 2) 181. Beyit: Nur /9
- 3) 200. Beyit: Al-i imran /144
- 4) 355. Beyit: Bakara /26
- 5) 597. Beyit: En’am/3
- 6) 455. Beyit: Bakara /13
- 7) 458. Beyit: Bakara /184
- 8) 460. Beyit: Maide /119
- 9) 461. Beyit: Bakara /6
- 10) 576. Beyit: Bakara /221

- 11) 657. Beyit: Enbiya/22
- 12) 676. Beyit: Yusuf/82
- 13) 700. Beyit: Yusuf/77
- 14) 701. Beyit: Al-i imran/85
- 15) 780. Beyit: Alak/16
- 16) 979. Beyit: Maide/119

d) Örnek olarak kullanılan hadisler:

660. beyitte “İnsanlar amellerine göre mükâfatlandırılacaktır. Eğer amelleri hayırlıysa, hayırla, eğer amelleri kötüyse, şerle karşılaşacaklardır” sözü hadis olarak değerlendirilmektedir.

e) Klasik nahiv kitaplarında veya günlük dilde kullanılan kelime ve cümleler:

“Zeyd Amr’ı dövdü ” , “Zeyd geldi ” , “Hind oturdu ” vs. şeklinde sıralanan cümlelerle bolca örnekler vermekle birlikte bu husus için 28.,48.,52.,89.,110.,117.,338. beyitlere bakmak yeterli olacaktır.

f) Özlü sözler:

Bu konuda 2 tane örnek verilebilir.

198. beyit :

ولا عبيد نائما موقرا

“ Yatan bir kul, saygı görmez”

446. beyit :

من قائم العمر و إن في الكرم سكن

“ Bağlar ve bahçelerde yaşasa bile hiç kimse dünyada kalıcı değildir”

g) Dualar:

73. beyit :

لعل الله يمحي جهلي

“Umarım ki Allah cehaletimi izale etsin ”

982. beyit:

لا حول و لا قوة إلا بك يا رب العلى

“Ey yüce rabbim güç ve kuvvet ancak senindir”

h) Kasem (Yemin) :

126. beyit :

ربنا لأقلبن نبيذي

“ Allah’a andolsun ki nebiz (şarap) i dökeceğim”

147. beyit:

والنبي إن الصبى قام في حجر أبي

“ Peygamber adına yemin olsun ki, çocuk babamın kucağında durdu”

1) Meşhur bazı zatlara ilgili örnekler:

156. beyit: Şeyh Abdulkadir Geylani (r.a.) ile ilgilidir.

177. beyit: Veysel Karani (r.a.) hakkındadır.

i) Kafiyeli cümleler veya şiirlerden oluşturulmuş örnekler:

Bunlara örnek olarak 39., 178., 185., 387., 447., 536., 622., 760. beyitler sayılabilir.

j) İzhâr’daki örneklerin daha belirgin bir tarzda ifade edildiği yerler:

Bu bağlamda 53, 155,157, 166, 173, 180, 182, 229, 317, 404, 568 numaralı beyitler örnek verilebilir.

2.3.2.2. Eserin Muhtevası

2.3.2.2.1 Giriş

Müellif giriş bölümünde kendisini tanıtmış, kitabı telif sebebini, kitabın adını ve uzun zahmetler sonucu bu eseri meydana getirdiğini ifade ederek besmele, hamdele ve salvele kısmından sonra zamanın padişahı Sultan Abdulhamid Han’a şükran ve

hürmetlerini arz ederek eserini Şeyhü'l-İslam Cemaleddin Efendi'ye⁶¹ ithaf ettiğini söylemiştir.

2.3.2.2.2 *Dibace (1-18. Beyitler)*

Müellif eserine şairane bir dibace yazmıştır. Bu kısmın tercümesi şu şekildedir:

Halil es-Siirdî şöyle der

Cenâb ı Allah'a hamdeder

İnsanların seçkini ve ashabına

Dâim selâm olsun pak ruhuna

Duahânım insanların imâmına

Efendimiz Abdülhamid Sultan'a

Şevket, adalet ve haşmet sahibi

Odur nebi makâmının nâibi

Rabbim müyesser kılsın zaferi

Kılıcıyla perişan etsin kafiri

Vasfının her tanesi bir inci

Alemin müftüsü, övüncü

Kevser havuzuna elimi daldırdım

Bu risaleyi adına ithafen yazdım

Hasletleri kâmil ve benzersiz

Fazl u kemali emsalsiz

---

⁶¹ Cemaeddin Efendi (ö.1917) Osmanlı devrinin yüz on yedinci şeyhülislamıdır. Sudûr (vezirler)dan kazasker Şeyh Ahmed Halid Efendi'nin oğlu ve Sultan 2. Mahmud zamanının Kazaskeri Vezir Yusuf Efendizade Şeyh Yusuf Efendi 'nin kızından torunudur. Padişah Sultan Abdülhamid her hafta Cuma selamlığına, Şeyhülislam Cemalüddin Efendi Serasker Rıza Paşa ile birlikte çıkar ve her çıkışta onlara biner altın ihsanda bulunurdu. İkinci Meşrutiyetin ilanı 31 mart olayı üzerine istifa etmek istemişse de Sultan Abdülhamid, "benimle beraber ayrılacaksınız" diyerek ona engel olmuştur. İlkinde 16 yıl 11 ay, ikincisinde 6 ay 10 gün, üçüncüsünde 3 ay 8 gün ve dördüncüsünde 2 ay 25 gün olmak üzere toplam 17 yıl 11 ay 13 gün Meşihat Makamı'nda kalmıştır. Zembilli Ali Efendi'den sonra en uzun meşihat süresi bu şeyhülislama aittir. Eseri: *Hatırat-ı Siyasiye*, 1918 (R.1336) Yılında İstanbul'da basılmıştır (Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979, s. 218).

İlim deryasına dalmakta usta
Makam ve kerem ehli her hususta
Şeyhulislam Cemalettin şüphesiz
Önderimiz, yüce efendimiz
Utanarak sundum bunu el-amân
Çekirge ayağı karıncadan armağan⁶²
Manzûm şekilde nahvin mevzûsu
Tâlibi, âlim eylemektir arzusu
İzhâr'ın sedefinden işlenmiş
Dostların faydasına söylenmiş
Adına “Derilmiş Çiçekler” diyerek
Tertip ettim, uykusuz geceleyerek
Işık saçan cehaletin karanlığına
Cevap verir talibin ihtiyacına
Tâlibine mücevher bir gerdanlık
Bin beyitten ibaret, yok noksanlık
Muhtevası âmil ve ma'mûl
Birde amel var, eyle kabul
Sana malum olsun ki evvela
Layıkıyla taksim ettim üç fasla.

Müellif dibaceden sonra nahiv konularına geçmiştir. İzhâr'daki konuları 4 ana başlık altında toplamıştır. Böylece birçok konuyu bir başlık altında işlemiştir. Fakat bu

---

⁶² Birgün Süleyman Peygamber ordusuyla birlikte sefere giderken bir vadiye ulaştıklarında karınca beyinin diğer karıncalara “kaçınız Süleyman'ın orduları sizi ezmesin” dediğini duydu. Bunun üzerine gülümsedi ve karıncaların beyini yanına davet etti. Karınca beyi, kendince çok değerli sayılan bir çekirge budu ile onu ziyarete geldi. Hz. Süleyman'ın duasıyla bu but bereketlendi ve bütün ordu, yarısından doydular. Geri kalan yarısını karıncaya iade etti ve ondan öğütler istedi. Karınca Hz. Süleyman'a nasihatlar buldu (Pala, *Ansiklopedik Divan Sözlüğü*, s. 42).

şekildeki bir sunuş konuyu anlamayı zorlaştıracığından, çalışmamızda ana başlıkları ara başlıklara bölerek bu zorluğu ortadan kaldırmak amaçlanmıştır.

2.3.2.2.3 *Vâzı', Mevzû', Tarif, Kelime ve Aksanı (19-34. Beyitler)*

2.3.2.2.3.1 *Özet*

Nahiv ilminin kaidelerini ilk defa oluşturan (vâzı') Hz. Ali(r.a)'dir. Konusu (mevzu), "kelime" ve "kelam"dır. Bu ilmin gayesi i'râbta hatadan korumaktır. Nahiv, i'râb bakımından kelimeleri inceleyen ilimdir. Kelime; isim, fiil ve harf olmak üzere 3 kısma ayrılmaktadır. Bunları birbirinden ayıran özellikler örneklerle açıklanmıştır.

2.3.2.2.3.2 *Metin*

Vazı', "aslında nahvin ilk kurucusu hakkında, hiçbir ilmin kuruluşunda görülmeyen muhtelif rivayetler mevcuttur. Nahiv ilminin ilk kurucusu olarak Ebu'l-Esved ed-Düelf (ö. 683), Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 735) ve Nasr b. Asım (ö.708) gibi isimler üzerinde durulmaktadır. Aynı zamanda rivayetler, nahvin kuruluşunu emreden üç isimden bahsederler. Bunlar, Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebi Talib ve Ziyad b. Ebih'tir."⁶³

Nahiv ilminin konusu kelime ve kelimedir. "Nahvin mevzusu mürekkepler, müfredler ve edatlardır. Müfredatin mevzusu olması terkip ve edatlarda bulunması bakımındandır. Edatların da mevzusu olması terkiplerde bağ vazifesi görmesindedir."⁶⁴

Nahiv ilminin gayesi i'râbta hata yapmaktan korumaktır. "Nahvin gayesi Arapça terkipleri asli manaları üzere kullanıp hatadan sakınmaktır."⁶⁵

Tarifi: Nahiv, i'râb bakımından kelimeyi inceleyen ilimdir. "Nahiv i'râb, bina ve diğerleri gibi Arapça terkiplerin halleri kendileriyle tanınan kuralları bilmektir."⁶⁶

Kelime: Müfred bir manaya delalet eden lafızdır. "Kelime, yaralamak manasındadır. Sözün kalplere tesirinden dolayı bu kalıptan türetilmiştir. Lafız, atmak

⁶³ Mehmet Reşit Özbalıkcı, *Kur'ân Ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, İstanbul, 2006, s. 34.

⁶⁴ Taşköprülüzâde İsamüddin Ahmed Efendi, *Mevzûâtu'l-Ulûm*, İkdâm Matbaası, Dâdu's-Saade, 1313, s. 185.

⁶⁵ Taşköprüzâde, *Mevzûâtu'l-Ulûm*, s. 185.

⁶⁶ Seyyid Şerif Cürcanî, *Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan, İstanbul 1997, s. 237.

manasındadır ancak örfte, ağızdan çıkan söze denir. Mana, bir şeyden kastedilen şeydir. Müfred, lafzının bir bölümü kendisine delalet etmeyendir.”⁶⁷

Kelime üç kısma ayrılmaktadır.

a) Fiil: Konuluş bakımından üç zamana delalet eden kelimedir. “Üç zamandan maksat mazi, hal ve istikbaldir.”⁶⁸ Özellikleri: “lâmu'l-emr”in duhûlü, “nehy lâ'sı, lemmâ, sevfe, in ve kad” edatlarını kabul etmesidir.

b) İsim: Üç zamandan birisiyle ilgisi olmaksızın kendi başına bir anlam ifade eden kelimedir. İsmın özellikleri harf-i tarif alması, cer ve tenvin kabul etmesi, mübteda olduğunda da, fâil ve muzaf olarak kullanılmasıdır. İsmın bir kısmı âmil olurken (ism-i fâil gibi) bir kısmı ise Âmil değildir (nahnu ve ellezî gibi).

c) Harf kendi başına bir anlamı olmayıp başka bir kelimenin anlaşılmasına katkıda bulunandır. Bunların bir kısmı Âmil olup (Cer harfleri gibi) Bir kısmı Âmil değildir. (Kad ve Hel gibi)

2.3.2.2.4 Âmilin Tarifi Ve Mefhumu (35-56. Beyitler)

2.3.2.2.4.1 Özet

Müellif bu bölümde irabın tarifi, irabın ref°, cer, nasb, cezm olmak üzere çeşitleri ve bunların kullanımının gerekli olduğu durumları ele almaktadır.

2.3.2.2.4.2 Metin

Âmil, kelimenin sonunun bir vasıta ile i'râbtan özel bir şekilde olmasını gerektirir. (Nitekim kitabın ilk bölümünde Âmil terimi incelenmiştir.)

“Âmil; amel eden etkileyen demektir. Etkilenen anlamına gelen ma'mûlün ve etkileyenin semeresi, sonucu ya da etkisi olan amelin (i'râb) anlaşılması, etkileyenin bilinmesine bağlıdır. Başka bir ifadeyle ma'mûl ve amelin anlaşılması âmilin bilinmesine bağlıdır. Bundan dolayıdır ki âmil, ma'mûl ve amele takdim edilmiştir.”⁶⁹ “Âmil kendisinden sonra gelen kelimenin sonunda ref°, nasb, cezm ve cer hallerini meydana

⁶⁷ Kuşadalı Mustafa b. Hamza, *Netâicü'l-Efkâr ale'l-Izhâr*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, ts., s. 16-18.

⁶⁸ Salah Bilici, *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, ts., s. 16-18.

⁶⁹ Mustafa el-Ğalayini, *Câmi'ud-Durûsi'l-Arabiyye*, el Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1993, s. 273.

getiren unsurdur. “Âmil, Arapçada kelimenin sonunun i‘râbtan özel bir vecih üzere olmasını gerektiren şeydir.”⁷⁰

Muktezi’l-İrap: Âmilin, kelimenin sonuna i‘râb verirken yararlandığı vasıtaadır. Âmilin sonunda iraba yol açtığı kelimeler, isim ve muzari fiilden ibarettir.

Örnek: أسس سلطان الأمم بنيانه على التقى بلا جرم:

سلطان: Lafzı fâil olması cihetiyle merfu’

بنيانه : Lafzı mef’ûl olması cihetiyle mansûb

الأمم: Lafzı muzafun ileyh olması cihetiyle mecrûrdur.

Âmil; fâiliyet, mef’ûliyet ve izafet gibi bir takım gizli manaların isimlerde cereyan etmesini sağlamaktadır. Muzari fiilde muktezi’l-i‘râb, ism-i fâile her yönden tam olarak benzemesidir. Bu da lafzen, manen ve istimalen olmak üzere üç yönden olur.

a) Lafzen: Heyet ve şekil bakımından benzemesidir. Hareke ve sükun bakımından onunla aynı vezinde olmaz.

b) Manen: Muzari fiil ile ism-i fâilden her biri umumi ve hususi bir mana ifade etmektedir. İsim harf-i tarif aldığıında hususiyet, almadığıında ise umumiyet ifade eder.

Örnek: جاء عالم

Muzari fiilden hal ve istikbale delalet eden karineler kaldırıldığıında, ilk olarak hal manası akla gelmektedir. يضرِب fiilinde hal ve istikbal manaları vardır. Fakat سيضرِب fiilinde istikbal, ما يضرِب fiilinde ise hal manası vardır

c) İsti’malen: Muzari fiilin isti’malen ism-i fâile benzemesi aşağıdaki durumlarda olur:

1- Muzari fiil ile ism-i fâilden her birinin bir nekreye sıfat olmasıdır.

Örnek: جاءني شخص يجي أو جائي.

---

⁷⁰ Cürçani, *Ta’rifât*, s. 149.

2-İkisine de ibtida lamı dahil olabilir.

Örnek: أنصر , انى لناصر أهل الهوى في الوصل أو لأنصر muzari fiile
örnektir. Muzari fiilin irabı asli değildir. Mesela لم تقتل dediğimizde cezm olayının gerçekleşmesi ism-i fâile benzerliğinden dolayıdır.

2.3.2.2.5 Âmilin Mutlak Olarak Taksimi (57-214. Beyitler):

2.3.2.2.5.1 Özet

Burada lafzî ve ma'nevî âmiller, bunların tarifi ve taksimi açıklanmaktadır. Lafzî âmiller kıyâsî ve semâî olarak 2'ye ayrılır. Ayrıca bunlar isimde âmil olanlar ve fiilde âmil olanlar şeklinde 2 kısma ayrılmıştır.

İsimde âmil olanlar;

Harf-i cerler; 20 tane olup anlam ve işlevleri örneklerle açıklanmıştır.

İki isimde âmil olan harfler

1-Bunlar ismini nasb edip, haberi ref' edenlerdir. 8 tane olup bunların anlam ve işlevleri örneklerle açıklanmıştır.

2-İsmi ref', haberi nasb eden âmillerdir. Bunlar, "leyse"ye benzeyen "mâ" ve "lâ" harfleri olup özellikleri ve şartları örneklerle açıklanmıştır.

Fiilde âmil olanlar;

a) Nasb eden âmiller; 4 tane olup anlamları ve şartları örneklerle açıklanmıştır.

b) Cezm edenler; 15 tane olup 4 tanesi bir fiil, 11 tanesi de iki fiil cezmederler. Anlamları ve şartları örneklerle açıklanmıştır.

2.3.2.2.5.2 Metin

Burada âmiller; lafzî ve ma'nevî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Lafzî Âmil: "Âmillerin çoğu lafzidir. Yani lafızlardan meydana gelmektedir. Lafız ise bir anlam ifade ediyorsa kelime olarak isimlendirilir. Dolayısıyla manevi olanları saymazsak âmillerin ve ma'mûllerin kelimelerden oluştuğu sonucuna

ulaşılabilir.”⁷¹ Dil ile söylenebilen, dilin kendisinde payı olduğu “amildir. Semâî ve kıyâsî olmak üzere iki kısma ayrılır.

Semâî: Amel etmesi (araplardan) işitmeye bağlı olanıdır. ”Kendisi hakkında, bu böyle amel eder, bu da böyle (başka bir şekilde) amel eder denilmesi sahih olan Âmildir.”⁷² “*Izhâru’l-esrâr*” da yer alan ifadeyle işitildiği üzere öğrenilip kullanılan kendisine başkası kıyas edilmeyen âmil demektir. Bu kısım da isim ile fâillerde âmil olanlar olmak üzere iki kısma ayrılır.

2.3.2.2.5.2.1 İsimde âmil olanlar

Bir isimde âmil olanlar ve aslında mübteda olan iki isimde âmil olanlar olarak ikiye ayrılır.

a) Bir isimde âmil olanlar: Cer harfleri olup 20 tanedir.

1- الباء: “İlsâk” içindir. İlsâk yapıştırmak, bağlamak demektir. Bu ise anlamda harf-i cerin fiilden ayrılmaması anlamına gelir. Nitekim Sibeveyh (.180/796) sadece bu anlam üzerinde durmuştur. Ayrıca ta’diye (geçişlilik), istiane, sebebiyet, musahabe (beraberlik) gibi manaları da vardır.”⁷³

2- من: “İptida (eylemin başlangıcı)” içindir.” Ayrıca bütünün bir kısmını ifade etmek, cinsini beyan etmek, ta’lil, bedel içinde kullanılır.”⁷⁴

3- إلى: “İntiha (bitiş)” anlamında kullanılır. “Bundan başka maiyyet, fi ve lam manaları vardır.”⁷⁵

4- عن: “Uzaklaşma” ve “aşma” manaları için kullanılır. Talil ve istiane anlamları da vardır.”⁷⁶

على: “İsti’lâ” içindir.

⁷¹ Ramazan Demir, *Birgivi’nin İzhâru’l-Esrâr Adlı Eserinde Âmil, Ma’mûl ve Amel Terimleri*, Emin Yayınları, Bursa 2012, s. 56.

⁷² Cürcani, *Ta’rîfât*, s. 149.

⁷³ Abdullah b Yusuf el-Ensari, *Muğni’l-Lebib an Kutub’il-Eârib*, thk. Ramazan el-Mübarek, Muhammed Ali Hamdullah, Mektebetü seyyidi’ş-şüheda, ts, s. 137.

⁷⁴ Abdullah b Yusuf el-Ensari, *Muğni’l-Lebib*, s. 134.

⁷⁵ Abdullah b Yusuf el-Ensari, *Muğni’l-Lebib*, s. 134.

⁷⁶ Abdullah b Yusuf el-Ensari, *Muğni’l-Lebib*, s. 196.

لام : “Tahsis” ve “ta‘lil” içindir.

الكاف : “Teşbih” benzetme içindir.

في : “Zarfıyyet” bildirir.

رب : “Taklil (azlık)” bildirir.

واو و تا : “Yemin” içindir.

حتى : “Gaye” içindir.

حاشا : “İstisna” içindir.

منذ و منذ : Mazi zamanda “ibtida” içindir. Bazen de isim olurlar.

عدا, خلا : “İstisna” içindir. Genellikle de fiil olurlar.

لولا : Başka bir şeyin varlığından dolayı , bir şeyin varlığının mümkün olmadığını ifade etmek içindir. Harf-i cer oluşu kendisine zamir bitiştiği zamandır .

كى : ma-i istifhâmiyye üzerine dahil olduğu vakitte harf-i cer olur.

لعل : “Terecci” (ummak, ümit etmek) manasını ifade eder.

Ukayl kabilesinin lügatıdır.

Örnek:” لعل الله يمحى جهلي ” (İzhâr da bu harfe örnek verilmemiştir)

Zikredilen şu harf-i cerler için bir müteallak gerekir.

Müteallak da ya fiil ya fiilimsi veya fiil manası olan bir lafızdır. Ancak harflerden zaid olanlar müstesnadır. (onlara bir müteallak gerekmez)

Örnek : "كفى بالله , بحسبك يا صاح درهم"

لولا, رب, حاشا, عدا, لعل, harflerine müteallak gerekmez.

Zaid olan harf-i cerlerin mecrûru ve “رب” nin mecrûru zaid harfler ve “ رب ” dahil olmadan önce hangi hal üzere ise o hal üzere kalıcıdır.

İstisna harflerinin mecrûru ileride geleceği şekil üzere “إِ” ile istisna edilen lafız gibidir.

"لولا , لعل" nin mecrûru mübteda , sonrası ise haberdir.

Bu yedisinin dışındakilerin mecrûru şayet harf-i cer fi manasında olursa ve mef'ûl fih olur. İbn-ul Hacib'in görüşü budur.

Eğer harf-i cer, lam veya lam manasında ise mütellakınının mef ul-u lehi olmak üzere mahallen mansuptur.

Eğer harf-i cer lam veya “ في ” manasında değilse mef'ûl-u bih gayri sarih olmak üzere mansûbtur.

Bazen müteallak car ve mecrûra isnad edilir. Bu durum da (car ve mecrûr) naib-i fâil olmak üzere mahallen merfu olur; “مر بزيد” gibi.

Naib-i Fâil olanın dışındaki car ve mecrûrun müteallakınından önce gelmesi caizdir.

Bazen müteallak hazfedilir. Şayet hazfedilen müteallak umumi bir fiil manasında ise, car ve mecrûr zarf-ı müstekar olarak adlandırılır.

Şayet umumi bir fiil olmaz veya onun müteallakı hazfedilmiş ise zarf-ı lağv diye isimlendirilir.

Bazen harf-i cer kıyasî ve semaî olmak üzere hazfedilir. Harf-i cer kıyasi olarak üç durumda hazfedilir. Sözkonusu durumlar şunlardır:

a) Birincisi mef'ûlu fih'tir. Burada ” في ” nin hazfi şayet mef-ulu fih zarfı zaman olursa ister (zarf-ı zaman) mübhem olsun veya mahdud olsun kıyasen hazfedilir.

Zarf-ı mekan mübhem olursa harf-i cer hazfedilir. Zarf-ı mekan mübhem: öyle bir mekandır ki müsemmasına dahil olmayan bir iş sebebiyle onun için bir isim sabit

olmuştur. "عند, تلقا, بين, وسط, حذا, إزاء" altı yön, ölçümle bilinen miktarlar (uzunluk ölçüleri gibi) buna örnektir

Ancak sin'in fethasıyla" وسط "lafızları bundan müstesnadır. Aynı şekilde " خارج " ve istikrar manasında olmayan ism-i mekanlar bundan istisna edilmişlerdir. جوف, داخل

Bu istisna edilenlerden fi nin hazfi caiz değildir"أكلت وجه الخان"

Şayet son kısmın âmili istikrar manasında olursa, "في" harf-i cerrinin hazfi caiz olur.

Örnek : " قام زيد فجأة مقامه "

Eğer mef'ûlu fih zarf-ı mekan mahdud olursa "في" harf-i cerrinin hazfedilmesi caiz değildir. Zarf-ı mekan mahdud: İsm-in müsemmasına dahil olan bir iş sebebiyle kendisi için bir isim sabit olan zarftır.

Fakat " دخل , نزل , سكن " fiillerinden sonra hazfedilebilir.

b) Harf-i cerrin kıyasi olarak hazfedildiği yerlerden ikincisi, mef'ûl-u lehtir.

Bunun için şartlar koşulmuştur.

Mef'ûl-u leh, yapılış sebebi bildirilen fiilin, fâilinin işi olacak. Mef'ûl-u leh âmili ile aynı zamanda vuku bulacak. Bu iki yerde (yani mef'ûlu fih ve mef'ûlu leh te) harf-i cer hazfedilirse mecrûr, naib-i fâil değil ise mansûb; naib-i fâil ise merfu'dur.

c)Harf-i cerrin kıyasen hazfedildiği yerlerden üçüncüsü " أن , إن " dir.

Semaî ise kaideye bağlı olmayıp da, tamamen ezberleme ve işitilmeye bağlı olandır.

Bundan sonra ilk iki yerin dışında harf-i cer hazfedildikten sonra kıyas, harf-i cerrin müteallakını mecrûra ulaştırman ve mahalli olan irabı İzhâr etmendir. Buna da hazf-i isal adı verilir. Bu i'râb mef'ûliyet üzere nasb veya naib-i fâil olmak üzere ref'tir. Bazen de şaz olmak üzere mecrûr kalır;" ربنا لأقلبن نبیذی " gibi.

Atıf olmaksızın bir manada olan iki harf-i cerri tek bir fiile taalluk ettirmek caiz değildir; "مر بزيد بجنيدي بالأذى" gibi.

İki isimde amel eden âmil, bir isimde âmil olan gibi iki kısma ayrılır.

a) Mansûbu merfu'undan evvel olan

b) Merfuu mansûbundan evvel olandır.

a) Sekiz tanedir. Altısı fiile benzetilmiştir. Zira üç harften fazla olup, sonları fetha ile harekelenmiş ve fiil manaları vardır.

1- إن : Tahkik içindir.

2 - أن : Tahkik içindir.

3- كأن : Teşbih (benzetme) içindir.

4- لكن : İstidrak içindir.

5- ليت : Temenni içindir.

6- لعل : Teracci içindir.

Bunların ma'mûlu kendileri üzerine tekaddüm etmez. Fakat أن bundan hariçtir.

Asla başta bulunmaz.

Bu altı harfe "ma" lafzı bitişirse ameli iptal eder ve bu durumda fiiller üzerine dahil olurlar.

إن lafzı cümlenin manasını değiştirmez.

أن lafzı ise cümlesi ile beraber masdar hükmündedir.

Bundan dolayı cümle yerlerinde kesre, müfret yerlerinde fetha ile okunması gerekir.

Hemze maddesinin kesre ile okunduğu yerler;

-Cümle başında; "إن ليلى تدنو في المساء" gibi.

-Kasemin cevabında ; “والنبي إن الصبي قام في حجر أبي” gibi.

-Sıla cümlesinin başında “من الكنوز ما إن مفاتحه” gibi

-İsm-i aynın haberinde; “دعد إنها سراج عيني” gibi.

-Haberinin üzerine ibtida lam-ı dahil olan cümlenin başında .

-Zan manası olmayan kaviil maddesinden sonra;” إن ربي منان لي” gibi.

-Cümle başına gelen” حتى ”den sonra

-Tasdik harflerinden sonra

-İfıtıta harflerinden sonra;” أما إن شعيبا راكب معمما” gibi.

-Hal vav’inden sonra. “Summe, nehiy, nida ve emir den sonra ” (Bu kısım İzhâr da yoktur.)

Hemze maddesinin fethalı okunduğu yerler:

-Fâil olarak geldiğinde ;” انكشف أنك نحير” gibi

-Mef’ûl olarak geldiğinde;” علمنا أن عبدالقادر غوث علم” gibi.

-Mübteda olarak geldiğinde ; “عندى أن خالدا حب امرأة” gibi.

-Muzaf-ı ileyh geldiğinde;

-” لو أنك عدت لعاد ”den sonra;” لو” gibi.

-” لولا ” den sonra

-“Ma-i masdariyye-i tevkitiyye”den sonra

-Harf-i cerden sonra ; ”عجب من أن زيدا تاجر مكتسبا” gibi.

-Atıf harfî olan “حتى” dan sonra

“dan sonra ”مذ و منذ

Hemze maddesinin cümle ve müfret olarak bulunması caiz olan yerlerde kesreli veya fethalı okunuşu caizdir.

Fa-i cezaiyyeden sonra gelen hemze maddesi ;” من يحب فاني أكرم ” gibi.

Şayet kesre ile okunursa : ”Her kim arzu ediyorsa ben de ona ikram ederim” ,

Fetha ile okunursa :” Her kim arzu ediyorsa benim ikramım ona sabittir” manasında olur.

İnne bazen tahfif edilir. Bu durumda haberine lam getirmek gerekir. Aynı şekilde amel ettirmemek caiz olur. Amel ettirilmediği durumda ibtida fiillerinden birine dahil olması caizdir.” و إن كانت لحمراء ” gibi.

أن tahfif edildiğinde mukadder olan zamir-i şan da amel eder. Bu durumda kendisinden önce tahkik fiillerinden birinin bulunması gerekir:

” علمت أن خليلي أنفق ”

“Dostumun infak ettiğini öğrendim” gibi.

Aynı zamanda herhangi bir fiile dahil olur. أن ‘ın dahil olduğu bu fiil mutasarrıf olup, şart veya dua manasında değilse ; nefiy harfi , ” قد ” ve ” سين ” harfi bulunması lazımdır.

” أعلم فجد الحسن أن سوف يعلمنا بويس القرني ”

“Bir Hasan’ın cediti bize Veysel Karani hakkında bilgi verecektir” gibi.

Şayet bu fiil mutasarrıf değilse veya şart ya da dua manasında ise bu harflere ihtiyaç kalmaz;

” عسى أن يأتي شيخ الهند ”

“Ümid ederim ki Hindli şeyh gelir” gibi.

”تahfif edildiğin de amel etmez; ” كأن ”

” كأن ثدياه حقان ”

“İki göğsü hokka gibidir” gibi.

”kelimesi tahfif edildiğinde amelini iptal etmek vacip olur.

”amel etmediği zaman fiilin başına gelmeleri caizdir;”

” ما أتى لكن يجيء مرة , كأن رام الحبيب وصلة

”Sevgili sanki vuslatı arzuladı”, “Gelmedi fakat bir kere gelir” gibi.

7- Yedincisi müstesna-ı münkatı’ da vaki olan” إﻻ ”dır.

Müstesna-i munkatı: müteaddid (sayılı, birden fazla) fertlerden çıkartılmayanlardır.

Çünkü bu durumda” إﻻ ”, ” لكن ” manasındadır ve onun için bir haber takdir edilir.

8- Cinsinin hükümünü nefyeden” ﻻ ”dır. Amel etmesinin şartı: isminin nekre olup, muzaf veya muzaf a benzetilen olması ve ismi ile arasının ayrılmamasıdır.

Merfu u mansûbundan önce gelen ikinci kısım iki harftir. Bunlar” ليس ” ye benzeyen ” ما , ﻻ ”dır. Bu iki harf mübteda ve haber üzerine dahil olmaları yönünden” ليس ”ye benzetilmiştir.

Bu ikisinin amel etmesi için:

İsmi ile arası” أن ” ile haberi veya bu ikisinin gayrısı ile ayrılmaması

Nefiyliğin” إﻻ ” ile bozulmaması

İsminin nekre olması gerekir;

” ما زبير قائما مكبرا ولا عبيد نائما موقرا”

”Zübeyr ayakta olsa da ulu değildir, yatan bir kul saygı görmez ” gibi.

Şayet şartlardan biri mevcut olmazsa amel etmezler.

” و ما محمد إﻻ رسول ”

“Muhammed, ancak peygamberdir”

gibi.

Aynı zamanda ma'mûlleri kendileri üzerine tekaddüm etmez.

Muzari fiilde âmil iki çeşittir. Birincisi nasbedici, ikincisi cezmedici dir.

Nasbedici âmil dört harftir.

-أن : masdariyet içindir.

-لن : gelecek zamanda te'kid edilmiş olan nefiy içindir.

-کی : sebebiyet içindir.

-إذن : şart ve ceza içindir. Bu harfin amel etmesinin şartı fiilinin kendisinden önce olan lafza itimat etmeyen müstakbel fiil olmasıdır. Eğer o fiil ile hal zamanı kastedilirse veya fiil kendisinden önce olan lafza itimat ederse amel etmez.

”أن” in gizlenmesi ve bu şekilde muzari fiili nasbetmesi caizdir.

Muzari fiili cezmedici âmil onbeş tanedir.

4 tanesi sadece bir fiili cezmeder. Bunlar;

-لم

-لما

-Nehiy la'sı

-Emir lamıdır

11 tanesi ise 2 fiili cezmeder. Bunlar;

إن : şart ve ceza içindir

أين : Mekan için kullanılır.

أنى : Mekan için kullanılır.

حيثما : Mekan için kullanılır.

متى : Zaman için kullanılır.

إذاما : Zaman için kullanılır.

إذما : Zaman için kullanılır.

مهما : Şart içindir.

ما : Şart içindir.

من Şart ifade eder.

أى Şart içindir.

"إن" 'in gizlenmesi ve bu şekilde muzari fiili cezmetmesi caizdir.

2.3.2.2.6 Kıyasî Âmilin Tarifi Ve Kısımları (215 – 408 – Beyitler)

2.3.2.2.6.1 Tarifi

Kıyasî Âmil: Amel etmesinde konusu sınırsız genel kurallar zikredilen âmildir. Sigasının semaî olması kıyasî olma sıfatına zarar vermez.

Örneğin : “Her sıfat-ı müşebbehe fâili ref eder ” terkinde olduğu gibi.

2.3.2.2.6.2 Kısımları

Kıyasi Âmiller 9 tanedir.

2.3.2.2.6.2.1 Fiil

Her fiil ref ve birçok ma'mûlu nasb eder. Mansûbunun kendisinin önüne geçmesi caizdir.

Fiiller lâzımî ve müteaddî olarak ikiye ayrılır.

1- Lâzım fiil: Mef'ûlsüz olarak anlaşılması tam olabilmektedir;” نبع ‘gibi. Lâzım fiil harf-i cer olmaksızın mef'ûl-u bihi nasbetmez. Medih ve zem (övme ve yerme) fiilleri bu kısımdan olup, amel etmeleri için şu şartların oluşması gerekir:

a) Fâilinin lam-ı tarifli olması

b)Fâilinin lam-ı tarifli bir kelimeye muzaf olması

c) Fâilinin nekre temyiz olmuş zamir olması” بنس , نعم ‘nin fâilinden sonra fâile mutabık bir mahsus getirilir. Bu mahsus mübteda, öncesi de onun haberidir.

"نعم امرأة زبيديتي"

“Zübeydem ne hoş kadındır” gibi.

2-Müteaddî fiil: Mef'ûlsüz tam olarak anlaşılmıyandır. 3 kısıma ayrılır.

1- Bir mef'ûle müteaddî: Bu kısmın mef'ûlünü karine ile veya karinesiz hazfetmek caizdir.

2- İki mef'ûle müteaddî: Bu kısımda 3' e ayrılır

2.1 – İkinci mef'ûlü, birinci mef'ûle muhalif olan;

” أعطيت زيدا درهما ” gibi.

2.2 – Kalb fiileri ” علمت , رأيت , خلت , وجدت , زعمت , ظننت ”:

Kalb fiillerinin iki mef'ûlünü beraber veya birini karinesiz hazfetmek caiz değildir. Lakin karine ile iki mef'ûlü sıkça hazfedilir

Kalb fiillerinin özellikleri şunlardır:

a) Fâili ve mef'ûlünün aynı manada muttasıl zamir olması caizdir;

” علمتني مقدما ” gibi.

b) Mef'ûllerinin başına ” أن ” gelmesi caizdir ;

” قد علمت أن زيدا قائم ” gibi

c) Ta'lik yapılmasıdır: Ta'lik lafzan amel ettirmemektir. Ta'lik şu fiillerde bulunur:

- Kalb fiillerinde

- Kalb fiillerinin dışındaki kalbi fiillerde

- Kendisiyle ilim taleb edilen fiillerde. Beş duyu ile bilinen fiillerde bu kısımdandır.

2.3-Kalb fiillerine mülhak olan fiiller. Bu fiillerin mülhak olması şu hususlardadır.

Sadece mübteda ve haberin başına gelmesi;

” واتخذ الأمير زيدا مالكا ”

“Emir Zeyd'i kendisine melik tayin etti” gibi.

Hazif konusunda aynı şartlar taşıması

3-Üç fiile geçişli olan fiiller: Bu kısmın ilk mef'ûlü " أعطيت " babının birinci mef'ûlüne, diğer iki mef'ûlleri ise " علم " babının iki mef'ûlüne benzer;

” أعلموا مروان قيسا منهم ”

“Mervan'a Kays'ın ihtiyar olduğunu bildirdiler” gibi.

Her fiile bir merfu gereklidir. Eğer bu merfu ile kelam tam anlaşılırsa tam fiil; anlaşılmayıp bir mansûba ihtiyaç duyulursa nakıs (eksik) fiil diye adlandırılır.

Merfu olanı isim, mansûb olanı haber olarak zikredilir

Nakıs fiiller ancak mübteda ve haberin başına gelebilirler

Nakıs fiiller 2 kısımdır:

a) Mukârebet (yakınlık) manası olmayan nakıs fiil : ” كان و صار و حال و استحال ”: ”gibi.

Ayrıca Tam fiil ” صار ” manasında olduğu zaman nakıs fiile dönüşür. تم السبعة بدين. Evvelinde ما olmayan nakıs fiillerin kendilerinin önüne geçmesi caizdir. Nakıs تسعة gibi.

fiillerin evvelindeki” ما ”, ” إن ”i nafiye ye tebdil edilirse haberlerinin kendilerinin önüne geçmeleri caiz değildir. Ama bu "لم "veya" لن, " ما" ile tebdil edilirse caiz olur.

b) Mukarebet (yakınlık) manası olan nakıs fiil: Yakınlık manasına delalet eder. Bu fiillerin haberi ancak muzari fiil olur: ” عسى ” gibi.

Bu fiillerden ” عسى ” genellikle ” أن ” ile kullanılır.

Bu fiillerden ” أن ” olmadan kullanılır. ” كاد ”

Bu fiillerin haberlerinin kendileri önüne geçmeleri caiz değildir.

2.3.2.2.6.2.2 İsm-i fâil

Kıyasi âmillerin ikincisidir. Malum olan fiilin ameli gibi amel eder.

2.3.2.2.6.2.3 İsm-i mef'ûl

Meçhul olan fiilin ameli gibi amel eder. İsm-i fâil ve ism-i mef'ûlün munfasıl olan fâilde ve mef'ûl-u bih te amel etmesinin şartı; ism-i tasğir ve mevsuf olmamalarıdır.

gibi . جائي ضارب شديد , مضيرب

Eğer ism-i fâil ile ism-i mef'ûl amel ettikten sonra sıfatlandırılırsa, bu durum önceki amellerine zarar vermez.

Bunlarda lam-ı tarif bulduktan sonra başka şart aranmaz. Fakat lam-ı tarif bulunmaz ise; mübteda, mevsuf, zil hal, istifham veya nefye itimad etmeleri şart koşulur;

gibi. ” جا زيد ضارب عمروا ”

İsm-i fâil ve mef'ûlün mef'ûl bihi nasb etmesinde hal ve istikbal manalarına delalet etmeleri şart koşulmuştur. Bunların tesniye ve cem'leri amel ve şartlar hususunda müfredleri gibidir. ” فعال , مفعال ” gibi mübalağa vezinleri de bu özellikleri taşır. Fakat bu vezinlerin nasb etmesinde hal ve istikbal manalarına delalet etmeleri şartı yoktur.

2.3.2.2.6.2.4 Sıfat-ı müşebbehe

Kendi fiilinin ameli gibi amel eder. Bunun için, hal ve istikbal anlamını taşıması hariç, ism-i fâildeki şartların bulunması gerekir.

2.3.2.2.6.2.5 İsm-i tafdil

Mef'ûl-u bihi nasb etmez. Zahir fâilde amel etmesi için fiil manasında olması gerekir.

” ما رأيت عاشقا أحسن في عينه دمع منه في عين أخي ”

“Hiçbir aşğın gözyaşının, kardeşimin gözündeki gözyaşı damlalarından daha güzel olduğunu görmedim” gibi.

2.3.2.2.6.2.6 Masdar

İsm-i fâil ve mef'ûl-u bihte amel etmesi için şu şartları taşıması gerekir.

İsm-i tasğir olmaması

Sıfatlanmış olmaması

Hal manasında olmaması

Lam-ı tarifli olmaması

Te'kit, adet ve nev bildirmemesi

Fiilin hazfî vacip olursa masdar amel eder;” سقيا جنيدا ” gibi.

Masdarın fâilini naip bırakmadan hazfetmek caizdir.

Masdara zamir fâil yapılmaz, ma'mûlû kendisinin önüne geçemez

2.3.2.2.6.2.7 Muzaf olan isim

İsmi cer eder. Bunun için şu şartların bulunması gerekir.

1-İzafetten dolayı tenvin veya naibinin bulunmaması

2-Umumilik ve hususilik bakımından muzaf-ı ileyh ile eşit olmaması.

3-Muzaf-ı ileyh'ten hususi olmaması.

Bu şartları taşıyan izafete lafzî izafet denilir.

Manevi izafet: Muzafı, ma'mûlûne izafe edilmiş sıfat isimlerinden olmamasıdır;

غلام زيد gibi. Şartı muzafın ma'rife olmamasıdır. Manevi izafet iki manada kullanılır

"من" , manasında , muzaf-ı ileyh muzafı ve dışındakilerini kapsayan bir cins olduğu zaman kullanılır;" خاتم فضة " gibi.

رأس عامر" ; Muzaf-ı ileyh muzafı kapsamaz sadece tahsis bildirir;" لام " manasında " gibi.

Ma'nevi izafet: muzaf-ı ileyh marife olursa, muzaf " غير , سوى , شبه , مثل " kelimeleri olmazsa, marifelik ifade eder. Muzaf-ı ileyh nekre olduğu zaman tahsislik ifade eder.

"ضارب عمرو" gibi. Lafzi izafet sadece lafızda tahfiflik ifade eder;"

2.3.2.2.6.2.8 İsm-i mübhem-i tam

Nekre bir ismi temyiz olmak üzere nasb eder.

İsm-i mübhem'in tam olması şu beş şeyden biri sebebiyle olur.

1-Kendisiyle; Bu da ya kapalı bir zamirde olur ya da ism-i işaretle olur.

2-Tenvinle; Tenvin de ya lafzî ya da takdirî olur;" مثاقيل زيبيا" gibi.

ثلاثة رجال" (çoğul) olur;" 3'ten 10'a kadar sayıların temyizi mecrûr ve cemi (çoğul) olur;" gibi.

- 300'den 900'e kadar olan sayılarda cemi olmaz .

-11'den 99'a kadar olan sayılarda cemi olmaz ve mansûb olarak gelir.

- 100 ve 1000 sayıları, bunların tesniyeleri ve 1000 sayısının cemisinin temyizi nasb edilemez. Bilakis bunların temyizi mecrûr ve müfredtir;" مائة امرأة و ألف درهم" gibi.

3-Tesniye nun'u ile olur;" منوان سمنا" gibi.

4-Cemi nun'una benzeyen nun ile " عشرون درهما" gibi.

5-İzafetle;" ملؤه دبسا" gibi.

İsm-i mübhem- i tamın mamûlü kendisinin önüne geçemez.

2.3.2.2.6.2.9 Mana-ı fiil

Bundan kastedilen, fiil manası kendisinden anlaşılan her bir lafızdır.

Mana-ı fiil şunlardır:

a)Esmâ-i ef'al (isim fiil) : Emir ya da mazi manasında olan fiildir. Ma'mûlü kendisinin önüne geçemez;" **الزم, عليك, مهل, رويدا, احضر, اعط, هلم, هات,** gibi.

b)Zarf-ı mustekar: mef-ulu bihte amel etmez. Zahir fiilde amel etmesi için;

1-İsm-i fâilde zikredilen şeylerden birine itimad etmesi

2-İsm-i mevsule itimat etmesi gerekir;

" **جاءني من في الديار امه** "

"Annesi memlekette olan kişi geldi" gibi.

Zarf-ı müstekarrın mukaddem haber olması caizdir.

Zahir fâilde amel etmediği zaman fâili, mahzûf müteallakından intikal eden müstetir bir zamirdir. Zahir fâil ve mef'ûlu bihin dışındaki ma'mûllerde şartsız amel eder. Hal ve zarf gibi

c)İsm-i mensub: İsm-i mef'ûlde koşulan şartlarla ism-i mef'ûl gibi amel eder;

" **مر بامرأة هندية** " gibi.

d)İsm-i müstear: (Konulduğu mananın dışında kullanılan isim) ;

" **مررت بأمير أسد غلامه** "

"Kölesi aslana benzeyen emire uğradım". (Burada " **أسد** " müstear isimdir.)gibi.

e)Kendisinden sıfat manası anlaşılan isimler : **الله** lafzı gibi

f)İsm-i işaret , " **ليت** , " **لعل** , " **لعل** , " tenbih, teşbih, nefiy edatları Bunlar fâil ve mef'ûlu bihten başka hal ve zarf gibi ma'mûller de amel eder. Fâil ve mef'ûlde amel etmez.

Manevi Âmil: Kendisi için lisanda pay bulunmayan (dile getirilmeyen) âmildir. Kalp ile bilinen bir manadır.

Manevi âmil 2 tanedir:

1-Mübteda ve haberi ref eden;

” حزنني فرقتي ”

“Hüznüm ayrılığımıdır” gibi.

2-Muzari fiili ref eden ;" دعد تضرب " gibi.

Bunun sebebi muzari fiilin isim yerine vaki olmasıdır. Örnekte” تضرب ”, ” ضارب ” yerine vaki olmuştur. Buraya kadar zikredilen âmillerin toplamı altmış tanedir.

2.3.2.2.7 Ma'mûl (409 -480. Beyitler)

Öncelikle bilinmesi gerekir ki, bir manaya vaz olunmuş (konulmuş) lafızlar terkipte vaki olmadığı zaman, âmil olmadığı gibi ma'mûl de olmazlar. Şayet terkipte vaki olurlarsa bu da üç kısımdır.

1-Asla ma'mûl olmayanlar. Bunlar iki tanedir:

a)Harf

b)Basra ulemasına göre lam'sız olan emirdir.

Çünkü muzaraat harfi hazfolunca, muzari fiil ism-i fâile benzemekten çıkar ve aslına döner. O asıl da mebni olmaktır. Ve denilmiştir ki (Kufelilerin görüşüdür); lamsız olan emir murebtir, mukadder olan bir lam ile cezmolunmuştur.

2-Daima ma'mûl olanlar. Bunlar da iki tanedir:

a) **İsim**: Bundan dolayı fiilimsi üzerine, ” fâilleri haber yerinde kaim mübteda olmak üzere mahallen merfudurlar” diye hükmolunmuştur.

Sıfatların üzerine dahil olan lam'a gelince; Nahivcilerin bazıları : ” Bu da diğer lam'lar gibi harftir “ demişlerdir.

b)Muzari fiil

3-Ma'mûl olmayıp ta, ikinci kısmın yerinde kullanılmasıyla ma'mûl olandır. Bunlar da iki tanedir;

a)Mazi fiil: أن -i masdariyye'den sonra mahallen mansûb, cezmediciden sonra şart veya ceza olarak bulunduğu mahallen meczûmdur. Bu iki durum dışında kullanıldığında ma'mûl olmaz.

b)Cümle, isim ve fiil cümlesi olarak 2 ye ayrılır.

1-Fiil cümlesi: Lafzan veya ma'nen fiil ve fâilinden oluşur;

”gibi. إن تقم قام الحسن”

2-İsim cümlesi: Mübteda ve haber veya âmil harfin isim ve haberinden meydana gelen cümledir;

”gibi. إن زيدا يشتري”

Şayet cümleden lafzı kastedilirse, müfred hükmüne girer ve irabtan mahalli olur. Bu durumda fâil, mef'ûl veya naib-i fâil olabilir.

Kavlin mekulu (birisinin nakledilen sözü) de bu kısımdandır.”⁷⁷ و إذا قيل لهم أمنوا” gibi

Eğer masdar manası kastedilirse yine i'rabtan mahalli olur. Masdar manası ya أن أن, ve ma-i masdariyye vasıtasıyla veya bu üçü olmadan kastedilir;

”قد رأى أن يزيد قاتل”

“Yezid'in katil olduğuna kani oldu” gibi.

Cümle kendisinden lafzı veya masdar manası kastedilmediğinde şu yerlerde i'râblanır

1-Mübtedaya haber olduğunda

---

⁷⁷ Bakara, 2/13.

2-“إن” babına haber olduğunda

3-“كان” ve”كاد” babına haber olduğunda

4-“علم” babının ikinci mef’ûlü olduğunda

5-“أعلم” babının üçüncü mef’ûlü olduğu durumlarda cümle mahallen mansûb olur

6-Hal olarak vaki olduğunda

7-Talik olduğunda

8-Fa-i cezaiye veya iza-i fücâiye den sonra cezmedici şarta cevap olduğunda mahallen meczûm olur ;

”إن تكرم فأنت مكرم” gibi.

9-Nekreya sıfat olduğunda

10-Müfred veya i’râbtan mahalli olan bir cümleye atfedildiğinde

11-Müfred veya i’râbtan mahalli olan bir cümleden bedel olduğunda

12-İrâbtan mahalli olan bir cümlemin te’kidi olduğunda

13-İrâbtan mahalli olan bir cümlemin atf-ı beyanı olduğunda

Cümle bu beş yerde metbuuna göre i’râb alır

Bütün bu anlatılanlardan netice olarak cümlemin beş kısım olduğu anlaşılmiştir.

Birinci kısım müfred tevilindedir bu cümle her yerde irablanır. Bu da ikiye ayrılır

a)Lafzı murad edilen cümle

b) Masdar manası murad edilen cümle:

İkinci kısım müfred tevilinde olmaz. Bu durumda ma’mûl olmaz. Ancak beş yerde ma’mûl olur.

Birincisi şartın cevabında, ikincisi haber olduğunda, üçüncüsü mef’ûl olduğunda, dördüncüsü hal olduğunda, beşincisi ise daha önce zikredilen şeylere tabi olan cümledir.

2.3.2.2.8 Ma'mûlün Kısımları (481-601.Beyitler)

Ma'mûl iki kısımdır; Ma'mûl bil asale ve ma'mûl bi't-tebaiyye

Ma'mûl bi'l-asâle: Merfu, mansûb, mecrûr ve meczûm olarak dörde ayrılır

Merfu ma'mûl dokuz tanedir:

1-Fâil: Kendisine malum tam fiil veya tam fiil manasında bir şeyin isnad edildiği ma'mûldür.

" جاء خالد إلينا ,هل قائم الزيدان, هيهات الأجل" gibi.

2-Nâibü'l-fâil: Kendisine meçhul tam fiil veya tam fiil manasında bir şeyin isnat edildiği ma'mûldür;" قل بيع الغزل" gibi.

Fâil ve naib-i fâil ancak isim veya isim tevlinde olur. Fakat naib-i fâil bazen mecrûr olabilir;" مر بالفتى" gibi.

Bu durumda âmilin müfred müzekker olması gerekir. Fâil ve naib-i fâil, âmillerinin önüne geçemez ve beraber hazfedilemez. Ancak masdardan beraberce hazfolunurlar.

Fâil ile naib-i fâilden her biri iki kısımdır.

Birincisi muzmer (içinde saklı) , ikincisi zahir olandır.

Muzmer olanı; müstetir ve bariz olarak ikiye ayrılır.

Müstetir de; gizlenmesi vacip olan ve caiz olan olarak ikiye ayrılır.

Fâil ve naib-i fâilin şu yerlerde gizlenmesi vaciptir:

1-Mazi fiil dışındaki müfret müzekker, muhatap ve mütekellimler de

2-Emir manasında olan isim fiillerde

3-Kuhul meselesi dışındaki tafdîl fiillerinde

4-İsm-i fâil, ism-i mef'ûl ve bunların manasında olanlar

5-Sıfat-ı müşebbehe ve zarf ı müstekarda

6-İsm-i fâil ve ism-i mef'ûlün tesniye ve cemilerinde

7- "ما عدا, لا يكون, ليس, ما خلا" istisna manasında oldukları zaman

Fâil ve naib-i fâilin şu iki yerde gizlenmesi caizdir;

-Müfred gaib ve gaibe de.

-Şartı tutan fiilimsilerde

Fâil ve naib-i fâil olarak bulunan bariz muttasıl zamirler şunlardır:

1-Fiillerin tesniyelerindeki elifler

2-Cem-i müzekkerdeki vavlar

3-Cem-i müennesteki nunlar

4-Mazi fiildeki müfred müzekker muhatap ve mütekellimdeki "te"

5-Mütekellim maal gayrdaki "na"

6-Mazi fiilin dışındaki müfred müennes muhataba "ya" sı

Muzhar olan kısma gelince açıklamaya ihtiyaç yoktur.

Yalnız, âmil muzhar olan isme isnad edildiği zaman, muzhar olan isim tesniye veya cem olsada âmilin müfred ve gaib olması vaciptir.

Zahir isim, insanoğlu cinsinden hakiki müennes, müfred veya tesniye âmiline bitişik ise âmilinin müennes olması vaciptir;"خالد ضاربة خالته و قامت الهدان" gibi.

Âmil cem-i müzekker-i mükesser akil'in dışında bir müennes zamire isnad edilirse yine müennes olması vaciptir;"زينب تدرجت أو ضاربة" gibi.

Bu iki yerin dışında zahir isim müennes olursa âmilinin müennes olması caizdir.

Müennes: Kendisinde lafzen veya takdiren te'nis alameti bulunandır.

Müenneslik alametleri şunlardır;

- "He" denilerek durulan "te" ظلمة "gibi.

-Elif-i maksure

-Elif-i memdude

3'ten 10'a kadar sayıların müzekkeri te ile müennesi te' sizdir.

13'ten 19'a kadar sayıların müzekerinde te birinci kısma; müennesinde ikinci kısma konulur.

Hakiki müennes; karşıtımda canlılardan bir erkek bulunandır; ” امرأة و ناقة ” gibi.

Lafzi müennes; Karşıtımda canlılardan bir erkek bulunmayandır; ” غرفة, شمس ” gibi.

Cem-i mükesser (kırık çoğul) ; müfredinin kalıbı değişendir; ” أساور ” gibi.

Cem-i müzekker salim; müfredinin sonuna makabli mazmum bir “vav”veya meksur bir “ya”ile meftuh bir nun bitişendir.

Cem-i müennes –i salim sonunda elif ve te bulunandır.

Tesniye: müfredinin sonuna elif veya makabli meftuh bir “ya”ile “nun” bitişendir.

Cem-i müzekker-i salimin dışındaki bütün cem'ler kendisinde cemaat manası olduğundan müennes sayılır.

Cem-i müzekker salimin âmîlinin müzekker olması vaciptir. Âmili kendisine isnad edildiği zaman da cem-i müzekker olması gerekir; ” المسلمون جاؤا ” gibi.

Âmil cem-i müzekker mükesseri, âkil zamirine isnad edildiğinde müfred müennes veya cem-i müzekker olması vaciptir; ” الرجال ضربت أو يضربوا ” gibi.

Âmil bunların dışındaki bir cem zamirine isnad edildiğinde müfred müennes veya cem-i müennes olması vaciptir; ” المسلمات جاءت أو جائيات ” gibi.

3-Mübteda: Merfu ma'mûllerin üçüncüsü olup iki çeşittir.

-Lafzî âmillerden soyulmuş isim veya isim veya isim te'vilindeki müsned-i ileyh.

-Nefiy veya istifham kelimelerinden sonra gelip, zahir ismi ref eden sıfat isimler.

Bunun gibi olan mübtedanın haberi yoktur.

Mübtedanın birden fazla olması caiz değildir. Asıl olan önce bulunmasıdır. Mübtedanın şartı marife veya tahsislenmiş nekre olmasıdır;

“⁷⁸ولعبد مؤمن خير” gibi.

4-Haber: Lafzi olan âmillerden arınmış, kendisiyle isnad yapılan fiil veya fiil manasındakilerin gayrısıdır ;” زيد مرتفع” gibi.

Haberin birden fazla olması caizdir. İsim ve fiil cümlesi halinde gelebilir. Bu takdirde kendisinde mübtedaya dönen bir zamir gerekir;” خالد قام أبوه” gibi.

Haber karine bulunduğu zaman hazfedilebilir. Asıl olan nekire olmasıdır. Bazen de marife olur;” الله إلهنا” gibi.

5-“كان” babının ismi: Hükmü fâilin hükmü gibidir.

6-“إن” babının haberi: Mübtedanın haberinin hükmü gibidir.

7-Cinsi nefyeden”لا” haberi: Hükmü mübtedanın haberi gibidir.

8-“ليس” ye benzeyen”لا” ev” nin ismi: Hükmü mübtedanın hükümü gibidir.

9-Nasbedici ve cezmedicilerden ari olan muzari fiildir.

2.3.2.2.9 Mansûb Ma'mûllerin Kısımları (602-667-Beyitler)

Mansûb ma'mûller on üç tane olup şunlardır;

1-Mef'ûl-u mutlak: Lafzen veya takdiren manası zikr olunmuş âmilin fâilinin işidir. Bazen de aynı ma'nada, bir kelimeyle olabilir. âmilinin önüne geçmesi caizdir.

2-Mef'ûl-u bih: Fâilin fiilinin kendisi üzerine vaki olduğu şeyin ismidir. Âmilinin önüne geçmesi caiz olup, hazfedilebilir. Karine bulunduğu zaman fiili hazfedilebilir

3-Mef'ûl-u fih: Zamandan veya mekandan âmilinin içerdiği mana kendisinde işlenen şeyin ismidir. Nasbetmesi için “fi” nin gizlenmesi gerekir. Hazfedilebilir. Âmili karine ile hazfedilir.

⁷⁸ Bakara, 2/221.

4-Mef'ûl-ü leh: Âmilinin içerdiği mana kendisi için yapılmış olduğu şeyin ismidir. Nasbetmesi için başındaki "Lam" ın gizlenmesi gerekir. Âmilinin önüne geçebilir. Hazfedilmesi caizdir. Karine bulunduğu zaman âmili hazfedilebilir.

5-Mef'ûl-ü meah: Âmilin ma'mûl ile beraberliğini ifade etmek için vav harfinden sonra zikrolunandır. Âmilinin önüne geçmesi caiz değildir. Birden fazla olması caiz değildir.

6-Hal: Lafzan veya manen fâil veya mef'ûl-u bih'in durumunu beyan edendir. Âmili; fiil, şibh-i fiil (filimsi) veya mana-yı fiildir. Nekre olması gerekir. Manevî ve mecrûr olan zil halin önüne geçmez.

Halin birkaç tane olması caizdir ;" جاء زيد راجبا موعدا" gibi.

Âmili bulunduğu zaman hazfedilebilir.

7-Temyiz: Cümle içinde zikredilmiş, (ism-i mübhem-i tamda açıklandığı gibi) beş şeyden biri ile tam olan zattan kapalılığı kaldırır. Veya cümle içinde mukadder olan bir zattan kapalılığı kaldırır;" طببت نفسا" gibi. Âmilinin önüne geçemez ve nekire olur.

8-Müstesna: 2 çeşittir;

-Muttasıl : "إلا" veya kardeşleri ile sayılanlardan çıkartılandır.

-Munkatı:"إلا" veya kardeşlerinden sonra zikredilip sayılanlardan çıkartılmayandır.

Müstesna şu dokuz yerde mansuptur;

-Tam ve olumlu kelam da sıfat olmayan"إلا"dan sonra;"جائني الرجال إلا
زيدا .

-Müstesna minh'in önüne geçtiğinde.

-Munkatı olduğunda

-dan sonra "ما خلا , ما عدا , لا يكون ليس , خلا , عدا"-

Kelam olumlu, müstesna minh'de mezkur olduğu zaman nasb etmek caiz; bedel yapmak tercih edilmiştir;

"ما أتينا إلا زيدا بغتة و ما رأيت إلا عمروا فجأة"

”Bize sadec Zeyd aniden geldi” “Yalnızca Amr’ı birdenbire gördüm” gibi.

Müstesna, ”سوى, سواء, حاشا” dan sonra mecrûrdur.

”غير” lafzında asıl olan sıfat olmasıdır.

- ”كان” babının haberi: Hükümü mübtedanın haberinin hükümü gibidir.

Karine bulunduğu zaman hazfedilebilir.

”الناس مجزيون بالأعمال إن خير فخير له إن شرا”;

“İnsanlar amellerin göre mükafatlandırılacaktır. Eğer amelleri hayırlıysa, hayırla, eğer amelleri kötüyse, şerle karşılaşacaklardır” gibi.

-”إن” babının ismi: Hükümü mübtedanın hükümü gibidir. Fakat hazfi caiz değildir.

-Cinsi nefyeden ”La” nın haberi: Haberi bulunduğu zaman ismi hazfedilebilir.

-”ما”nın haberi: Hükümü mübtedanın haberinin hükümü gibidir.

-Başına nasb edatları gelmiş muzari fiil.

2.3.2.2.10 Mecerûr Mamûl (668 - 684 – Beyitler)

Mecerûr ma’ûller iki tanedir;

Birincisi; cer harfi ile mecerûr olandır. Açıklaması daha önce geçmişti.

İkincisi; izafetle mecerûr olandır İzafetle mecerûr olanın ve ma’ûlünün muzaf (tamlanan) üzerine takdimi caiz değildir.

Zaruret olmaksızın muzaf ile muzaf-ı ileyh (tamlayan)ın arasını ayırmak caiz değildir. Zaruret halinde ancak zarf ile ayrılabilir. Muzaf hazfedildiği zaman irabı muzaf-

ı ileyh'e verilir; "واسئل القرية أى أهلها"⁷⁹ gibi. Muzaf gaye olup, muzaf-ı ileyh niyet olunmaza, o zaman zamme üzerine mebni olur.

2.3.2.2.11 Meczûm Mamûl (685-703- Beyitler)

Meczûm mamûl, kendisine cezmedici edatlardan biri dahil olmuş muzari fiildir.

Eğer cezmediciler mücazat kelimeleri olursa, bunlar şart ve cezayı gerektirir.

Şayet şart ve ceza fiili veya şart fiili fa'sız olan muzari fiil olursa cezm vaciptir.

Şayet şart fiili mazi, cevabı muzari olursa, cezm ve ref' caiz olur.

Şayet ceza fiili, muzari fiil manasında olan mutasarrıf mazi fiil olursa veya "لم

'ya da" لما" ile menfi muzari fiil olursa, ceza fiiline "fa" nın gelmesi caiz olmaz.

2.3.2.2.12 Tebaî Mamûlün Kısımları 704-785-Beyitler

Tebaî mamûller beş tanedir. Bunlardan hiç biri metbuunun (Tabi olduğu şeyin) önüne geçmez. İrabı metbularının irabı gibidir.

2.3.2.2.12.1 Sıfat

Mutlak olarak metbuunda bir mana üzerine delalet eden tabidir. Birden fazla olması caizdir. Nekire bir ismi haber cümlesi ile sıfatlamak caizdir. Bu durumda nekreye dönen bir zamirin bulunması lazımdır. Sıfat bazen mevsufunun haliyle vasıflanır. Bu durumda, tarif, tenkir, müfred, tensiye, cem, te'nis ve tezkir bakımından mevsufuna uyum sağlar; "جائتي شيخ كريم تاجر فرد غني" gibi.

Bazen de mevsufunun müteallikinın haliyle vasıflanır. Bu durumda, yalnız marife ve nekirelik hususunda mevsufuna uyum sağlar. Yeri gelmişken marife ve nekirenin tariflerini vermek uygun olacaktır.

Marife: Muayyen (belirli) bir şeye konan isimdir.

Nekire: Belirsiz bir şeye konan isimdir.

Altı çeşit marife vardır. Bunlar;

---

⁷⁹ Yusuf, 12/82.

- Zamirler
- Alemler (Özel ve cins isimler)
- İşaret Zamirleri
- Mevsuller
- Lam-ı Tarifli Kelimeler
- Bu beş şeye muzaf olan kelimeler

2.3.2.2.12.2 Atıf

On harften birisi aracılığıyla metbuuna bağlanan şeydir. Bu harfler “واو, حتى, ثم,” dır. Merfu muttasıl zamire atıf yapılacağı zaman şayet bir fasıla yoksa onu munfasıl bir zamir ile tekid etmek gerekir. Mecrûr bir zamire atıf yapıldığında cer harfinin tekrarı vaciptir. Bir harfle bir âmilin iki ma'mûlüne iki şeyi atfetmek caizdir. Bir âmilin iki mamûlüne atıf yapılamaz. Fakat bir görüşe göre cer edici takdim edildiğinde bu atıf yapılabilir.

2.3.2.2.12.3 Tekid

İki çeşittir:

a) Lafzî Tekid; birinci lafzın veya muttasıl zamirin muradifinin (Aynı manaya gelen başka bir lafzın) tekrarlanmasıdır.

b) Manevî Tekid; Bir takım marife olan kelimelerle yapılır. Bunlar;

“كلتاها , كله , اجمع , اکتع , ابتع , ابصع” gibi kelimelerdir.

2.3.2.2.12.4 Bedel

Nisbet edilmekte kastedilen şey metbuu olmayıp da, bizzat kendisi olan tabidir. Dört (4) çeşittir.

a) Bedel-i kül min el kül; “جائى زيد أخوك” gibi.

b) Bedel-i ba'z min el kül; “صبت بکرا رأسه” gibi.

c) Bedel-i iştimal; “قد عمرو ثوبه” gibi.

d) Bedel-i ğalat.

2.3.2.2.12.5 Atf-ı Beyan

Metbuunu açıklamak için getirilen fakat andaki manaya delalet etmeyen tabidir; “اقسم بالله بو حفص عمر” gibi.

2.3.2.2.13 İrab (786-825. Beyitler)

İrab, âmil nedeniyle kelimenin sonunda meydana gelen deĝişmedir. İrab zat ve hakikati itibariyle hareke, harf ve haziften ibarettir.

Harekeler; zamme, fetha ve kesredir. Harf; vav, elif ya da nun'dur. Hazif; harekenin hazfî, sonunun hazfî ve nun'un hazfî suretiyledir. Toplam on tanedir.

İkinci kısım taksim, irabın mahalli itibariyledir. Bu da, sadece harekeyle, sadece harflerle, hazifle beraber harekeyle hazifle beraber harflerden oluşur.

a) Sadece harekeyle:

-Ref hali zamme, nasb hali fetha, cer hali kesre iledir. Müfred ve münсарif isim ile cem-i mükesserde de aynı şekilde vaki olur. Müfred ve münсарif isim ile cem-i mükesser munsarifin irabı bu şekildedir.

-Ref hali, zamme, nasb ve cer hali iledir. Gayr-ı munsarifin irabı bu şekildedir.

-Ref hali zamme, nasb ve cer hali kesre iledir. Cem-i müennes salim'in irabı bu şekildedir.

b) Sadece harflerle:

-Ref hali vav, nasb hali elif, cer hali iledir. Esmâ-i Sitte'nin irabı bu şekildedir.

-Ref hali vav, nesb ve cer hali ya iledir. Cem-i müzekker salim, ”أولو, عشرون” ve benzerlerinin irabı bu şekildedir.

-Ref hali elif, nasb ve cer hali ya iledir. Tesniye ve “كلا”nin irabı bu şekildedir.

c) Hazifle beraber hareke:

-Ref hali zamme, nasb hali fetha, cezm hali de harekenin hazfî iledir. Sonunda zamir bulunmayan ve sonunda sahih harf bulunan muzari fiilin irabı bu şekildedir.

-Ref hali zamme, nasb hali fetha, cezm hali de illet harfinin hazfî iledir. Sonunda illet harfî bulunan muzari fiilin irabı bu şekildedir.

d) Hazifle beraber harf:

Ref hali nun ile nasb ve cezm hali nun'un hazfi ile olur. Sonuna cem-i müennes nun'u dışında başka merfu zamir bitişen muzari fiilin irabı bu şekildedir.

2.3.2.2.14 Gayr-ı Munsarif İsim(826.-920. Beyitler)

Gayr- ı munsarif: Kesre ve tenvin almayan isimdir. Semaî ve kıyasî olmak üzere iki kısma ayrılır.

1-Semaî olan gayr-ı munsarif ; “ثناء مثنى” gibi.

2-Kıyasî olan gayr-ı munsarif; bir kurala bağlıdırlar. Bunlar;

-Fiil vezninde bulunan tüm alemler (özel) veya cins isimler.

-Başında “te” hariç muzarideki zait harfler bulunan muzari veznindeki tüm alemler; “احمد و يشكر” gibi.

-Sıfat veya tafdîl bildiren “افعل” Veznindeki isimler; “أبيض” gibi.

-Arapça'ya sonradan geçen üç harften fazla ve ortası harekeli olanlar; “إبراهيم
قالون” gibi.

-Elif-i maksure ve Elif-i memdude ile müennes olan isimler; “جبلى حمراء” gibi.

-Kendisinde müennislik ta'sı bulunan isimler; “حمزة , فاطمة” gibi.

-İki isimden oluşup, ikincisine âmil düşmeyen ve ikinci ismi ses olmayıp, harf anlamını içermeyen tüm alemler. “بعلبك حضر موت” gibi.

-Alem veya sıfat olduğu halde kendisine “te” gelmeyen zait elif ve nun'lu isimler; “عمران, سكران” gibi.

-“فعاليل , فعاليل” veznindeki cemler. Gayr-ı munsarif zaruret halinde munsarif yapılabilir. Muzaf olduğu ve Lam-ı tarifile kullanıldığı zaman munsarif olur; “مر بالأحمر أو
أحمره”

İrabın üçüncü kısmı çeşit itibariyledir. Çeşit itibariyle i‘râb dört tanedir:

-Ref

-Nasbdır. Bu ikisi isim ve fiilde bulunur.

-Cer: sadece isimde bulunur.

-Cezm: Sadece fiilde bulunur.

Ref alameti Dört tanedir.

-Zamme

-Vav

-Elif

-Nun

Nasb alameti beş tanedir.

-Fetha

-Kesre

-Elif

-Ya'nın hazfi

-Nun'un hafzi

Cezm alameti üç tanedir.

-Harekenin hazfi

-Kelimenin sonunun hazfi

-Nun'un hazfi

İrabın dördüncü kısmı sıfatı itibariyledir. Üç tanedir. Lafzî, takdirî ve mahallî

-Lafzi İrab; lafızda görülen i‘râbtır.

-Takdiri İrab; bir engelden dolayı bir lafızda görülmeyip, kelimenin sonuna takdir edilen irabtır. Yedi yerde görülür.

-Mahallî İrab; irab-ı mahki'nin dışında bir i‘râbla meşgul isimde ve mebnilerde görülür.

2.3.2.2.15 Mebnî ve Kısımları (921.-989. Beyitler)

Mahallî irabın görüldüğü yerin ikincisi mebnî olan kelimelerdir. Mebnî: Hareke ve sükunu âmil tarafından olmayandır. Aslî ve ârızî(geçici)olarak ikiye ayrılır.

1-Aslî Mebnî; mebnilikten ayrılmayan lafızlardır. Bunlar;

-Zamirler

-İşaret isimleri

-İsm-i Mevsuller

-Fiil İsimleri

-“فعال”vezninde olup mastar, sıfat veya müennes alem olan isimler.

-Kendisiyle ses hikaye edilen veya hayvanlara seslenen lafızlar; Karga için “غاق” gibi.

-Bazı mürekkep kelimeler; “بعلبك, حضرموت” gibi.

-Bazı kinaye lafızları; “كيت, ذيت” gibi.

-“إن” Ve istifham manası olan kelimeler.

-Bazı zarflar ; “أمس” gibi.

2- Ârızî gayr-ı lazım mebnî:

-Muzaf-ı ileyh niyet edildiği halde izafetten kesilmiş lafızlardır; “قبل, بعد خلف” gibi.

-Müfred marife münada.

-Nida harfleri.

-Cins-i nefyeden “لا”nın müfred, nekire “لا”ya bitişik ve mükerrer olmayan ismi.

-Kendisine cem-i müennes veya te’kid nun’u bitişen muzari fiil.

Buraya kadar olanlar mebnî olması vacip olanlardır. Mebnî olması caiz olanlar ise;

-Cümleye ve “إذ”e muzaf olan zarflar.

-“غير”ve “مثل”kelimeleri “إن”ve “ما” kelimeleriyle kullanıldığında

-Cinsinin hükmünü nefyeden, “لا” müfret nekre “لا”ya bitişik ve mükerrer olan ismi; “لا حول و لا قوة إلا بك يا رب العلى” gibi.

2.3.2.2.16 Bitiş Kısmı (990.-1000. Beyitler)

İnci ve cevherleri tanzim eden Rabbe hamdederim.

Peygamberimiz, ehl-i beyti ve ona uyanlara salat-u selam ederim.

Ey gonca çiçekler isteyen; işte çiçek bahçesi

Dallarını seyre dal

Eğer menekşe ve gül istiyorsan; işte nahiv ilmi

Doğru yolda devam et

Kıskançların sözüne kulak verme; Nezle hastası güzel kokuları almaz.

Rıza gözüyle iltifat et. Kötü göz iyilikle bakmaz

Emin olan beldeye yemin olsun ki bu kitap din yolunda ümidimiz (Şeyhü'l-İslam) Cemaleddin Efendi'ye hediye olmak üzere sunulmuştur.

İlim ve marifetleri neşreden, karanlıkta Ay gibi parıldayan -Ülker Yıldızı gökyüzünde ışık saçtıkça Rabbim mülkünü daim etsin- Sultan Abdulhamit Han zamanında yazılmıştır.

En sonda:

Elfiyye'de bitti kelâm

Misk ile târihin ettim hitâm

Manasında Arapça beyit ile 1308 tarihi düşürülmüştür.

2.3.2.3 Eserin Önemi

Osmanlı Medreselerinde yüzyıllarca okutulan nahiv kitapları arasında yer alan “*Izhâru'l-esrâr*” adlı eserle ilgili; şerh, talikat, haşiye, i'râb ve tercüme türünde birçok

çalışma yapılmıştır. Fakat nazmen tertip edilmesi açısından tek örnek Halil Hulki Efendi'nin "*Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi Izhâr*" adlı eseridir.

2.3.2.3.1 *Takrîz Geleneği*

Medh etmek, edilmek anlamına gelen takrîz kelimesi, telif eserler hakkında kullanılan bir tâbirdir. "Bir telifi medih yoluyla yazılan mensûr veya manzûm makale"⁸⁰ yahut, "bir telifi mensûr veya manzûm bir makale-i mahsûsa ile medh ü sena etme"⁸¹ şeklinde tanımlanan takrîz, "genellikle medhi yapılan eserin baş kısmına konulur."⁸²

Osmanlı edebiyatında daha çok övgü şeklinde yazılan takrîzler, Tanzimat döneminde batıdaki örnekler esas alınarak eleştirel bir hüviyet kazanmış, gerek sanatçıya gerekse esere odaklanarak eleştirel tavrın yansıdığı metinler haline gelmişlerdir. Bu dönemde, takrîz yazılan kitap vesilesi ile ele alınan konu etraflıca ortaya konulmuş, hatta kitabın yanlışlarına da işaret edilmiştir.

"Takrîz yazma, aynı ideali benimseyen, aralarında dostluk derecesinde bir yakınlık, dahası bir muhabbet alanı olan iki kişiden mevki, kariyer, bilgi, tecrübe ve tanınmışlık (nam, şöret) bakımından daha üst olanın diğerine karşı yapması gereken bir büyüklük vazifesi olarak değerlendirilebilir."⁸³

Turan Karataş, *Takrîz Edebiyatı* adlı kitabında, "Takrîzin kitabın hatasını tashih edemeyeceğini, zira takrizlerin nadiren kitabın faziletine, ekseriyetle de münderecatına, kıymetine bakılmaksızın taltif için verildiğini, bazen de müelliflerin tacizi sayesinde kerhen yazıldığını"⁸⁴ belirtir. Böylelikle, kitabına takrîz yazılmasını talep eden yazar yahut şair, kendisini bir nevi güvenceye almış ve eserinin rağbet görmesini bu yolla sağlamış olur. Karataş'ın, "Takrizler kitap için bir nevi zırh gibidir. Onu bazı saldırılardan koruyabilir. Takriz yazan kişinin edebi kariyeri ve edebiyat muhitlerindeki saygınlığı kitap için dokunulmazlık zırhı olabilir"⁸⁵ şeklindeki ifadeleri bu geleneğin nasıl bir mantalite üzerine kurulduğuna işaret etmektedir.

---

⁸⁰ Muallim Naci, *Lügat-i Nâcî*. haz. Ahmet Kartal. Haz. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2009, s. 658.

⁸¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*. Alfa Yayınları, İstanbul 1998.

⁸² Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. 450.

⁸³ Turan Karataş, *Takrîz Edebiyatı*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 54.

⁸⁴ Karataş, *Takrîz Edebiyatı*, s. 48.

⁸⁵ Karataş, *Takrîz Edebiyatı*, s. 55.

Bu açıdan Nagihan Gür takrizleri çok güzel bir betimleme ile klasik metinlerin nazar duaları olarak nitelemektedir.⁸⁶

2.3.2.3.2 *Esere Yazılan Takrizler*

Eserde geçen takrizler 11 adet olup sonuncusu Farsça, diğerleri ise Arapçadır. Esere takriz yazarlar şunlardır;

1. Siirt Ulu Camii imamı ve müderrisi es-Seyyid el-Hac Abdulferit Hasbi Efendi

Ömer Atalay'ın *Siirt Tarihi* adlı eserinde hayatı hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Keskin zekasıyla genç yaşlarda Kur’ân-ı Kerimi ezberledikten sonra okunması mutâd olan ilimleri önce babası Hacı Muhammed Seyyid Vahab’dan sonra ise baş alim Ömer Amir’den okuyarak icazet almıştır. Babasından sonra Siirt Ulu Camisi’nin imamlık ve müderrislik vazifesini üstlenmiştir. Fıkıh ve tefsir ilmindeki kudret ve kabiliyetine binaen ilmi münazaralarda anlaşılması güç olan nokta-i nazar ve ihtilafın çözülmesi onun için pek kolaydı. Hayatının son devresinde görme yeteneğini kaybetmesine rağmen, bu camide toplanan yüzlerce insana kendine has kabiliyet ve meziyetiyle öğüt vermekle mümtaz olmuştur. Bir ayet-i kerimenin tefsir ve tevcihinde aylarca idare-i kalam ettiği vaki olmuştur.

Bu ilim adamının Kur’ân-ı Kerim’e ait bir tefsirin meydana getirilmesi hususundaki azminin fiile çıkmaması, gözlerindeki mahrumiyetten dolayıdır.

Ailevi ihtilaf ve problemlerin çözülmesi için yegane merci ve hakem olarak tanınmış olduğundan, her türlü müracaatları dini hükümlere göre hallederdi. Akâid’de *Savâbu’l-Kelâm* ve İmâm-ı Cezerî’nin tecvid imine dair kitabına çok faydalı bir şerh yazmıştır.

1237/1837’de Siirt’te doğmuş ve 63 yaşındayken 1317/1900’de Siirt’te vefat ederek Şeyh Süleyman Makberî’ne defnedilmiştir.⁸⁷

2. Uveyndurra mescidi imamı Mahmud Cemaleddin Efendi el-Hâlidî.

---

⁸⁶ Nagihan Gür, “*Klâsik Metinlerin Nazar Duaları: Takrîzler ve Yenipazarlı Vâlî’ye Yazılan Takrîzler Üzerine*”. İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 1273-79.

⁸⁷ Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 117.

3. Siirt'in Tillo ilçesinde medfun Sultan Memduh adıyla bilinen zatın halifesi eş-Şeyh Ahmet Hilmi el-Hâlidî.

4. Şeyh-ul Kurra molla Abdulhekim Hikmet Efendi.

5. Molla Osman Nuri Efendi (Şeyh Hattab Efendinin biraderidir. Şeyh Hattab hakkında verilen bilgiye göre soyu Hz.Ömer'e dayanmaktadır).⁸⁸

6. Şeriyeye mahkemesi katibi es-Seyyid Abdulaziz Vehbi Efendi. Silvan eski kadılarından biri olup Yusuf Hayali efendinin öğrencisidir.⁸⁹

7. Duyûn-u Umûmiye nezareti katibi Esad Recai Efendi. Diyarbakır'da görevli olup Halil Hulki Efendinin hocası Yusuf Hayali Efendi'nin öğrencisidir.⁹⁰

8. Tillo'da medfun Sultan Memduh'un ailesinden Molla Hasan et-Takî el-Memduhî et-Tillovi.

9. Es-Seyyid Yusuf Hayali Efendi: Muellif bu takrizi takdim ederken bu zatın kendi hocası olduğunu ifade etmektedir. Takrizin son kısmında da buna dair bir işaret vardır. Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş rüşdiye ve medrese tahsillerini bitirmiş, ilmî icazetnamesini Hasan Fehmi Efendi'den almıştır.

Farsça, Siirt'te yaygın olmadığı için bu dili İranlı bir seyyahattan öğrenerek, Fars şiir ve edebiyatına aşina olmuş, bir İranlı gibi konuşma ve yazma kabiliyeti kazanmıştı.

Hakkaklık, hattatlık sanatlarını Kolağası Feyzi'den öğrenen müellif, bu sanatlarda dahi büyük bir maharet kazanarak değişik yazı çeşitlerini güzel şekillerle yazdığından dolayı umuma hoca olmuştu. Mesleki tedris ve neşr-i ulum, düsturu't-tehzîb-i ahlâk ve ta'mîm-i fûnûn hedefi kültür alemine hizmetti. Arabî, Fârisî, Türkî edebiyatında bilgisi yüksek tabîat-ı şiiriyyesi parlak olduğundan, bu 3 dilde güzel şiirleri, mühim eserleri vardır.

Ulu camii medresesinde Türkî, Farisî fenlerini, usûl-i inşâ ve kitabeti öğretmekle yetiştirdiği öğrenciler çoktur. Atalarından kendisine geçmiş olan bu caminin imamlık, vaizlik ve müderrisliğini Çarşı Camisinin hatipliğini, Siirt İsti'naf Mahkemesi Azalığı'nı,

---

⁸⁸ Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 117.

⁸⁹ Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 120.

⁹⁰ Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 120.

İdâdî okulunun Arabi ilimleri öğretmenliğini uzun seneler yapmıştır. Bu ilim adamının fazileti hükümetçe de tanınmış olduğundan ilmiye rütbelerinden ‘Musule-i Sahn’ rütbesiyle taltif edilmiştir.

el-Muktedab fi'l-hitâb, el-A'mâlu'l-Felekiyye Bi'r-Rub'il-Müceyyebi'l-Âfâki, yedyüz beyitten ibaret *el-Cümana Terkîbu'l-Enmûzec* adlarındaki te'lifleri ve Arapça, Farsça ve Türkçe methiyeleri tarih ve gazelleri vardır.

Siirt eski kadısı Abdülhakim Daniş, Silvan Eski kadısı Abdulaziz Vehbi Diyarbakır eski Duyûn-u Umûmiye müdürü Esad Recai hala Siirt müftüsü Ömer Atalay Elazığ müftüsü Salih Atalay, Pervari müftüsü Osman bu zattan okumuş ve ilmî icazetnamelerini almıştır.

127/1853 yılında Siirt'te doğmuş, 1350/1928'de 75 yaşındayken Siirt'te vefat etmiştir.⁹¹

10. Müellifin büyük bir saygıyla bahsettiği Farsça hocası Meclis-i meşâyih azâsı eş-Şeyh Mehmed Es'ad Efendi. Takrizler arasında sadece bu Farsça olduğundan nazmen tercüme etmeyi uygun bulduk.

İzhâr'ın nazmı tamam olunca Halil'in

Dedim: Ne güzel, şifasıdır alilin

Nahiv hasıl olur mübtedadan

Tasdiki mümkün değil, haber olmadan

Müddea sabit, kaide doğru, Ömer'in adaleti

Cem-i müsellemin yok delil külfeti

Talebeye marifettir, hayırla olmuş bina

Bu güzel nazım, sürur verir çalışkana

Münkirlerin sözleri fikre layık değil

Belalardan korusun Mevla el-Celil

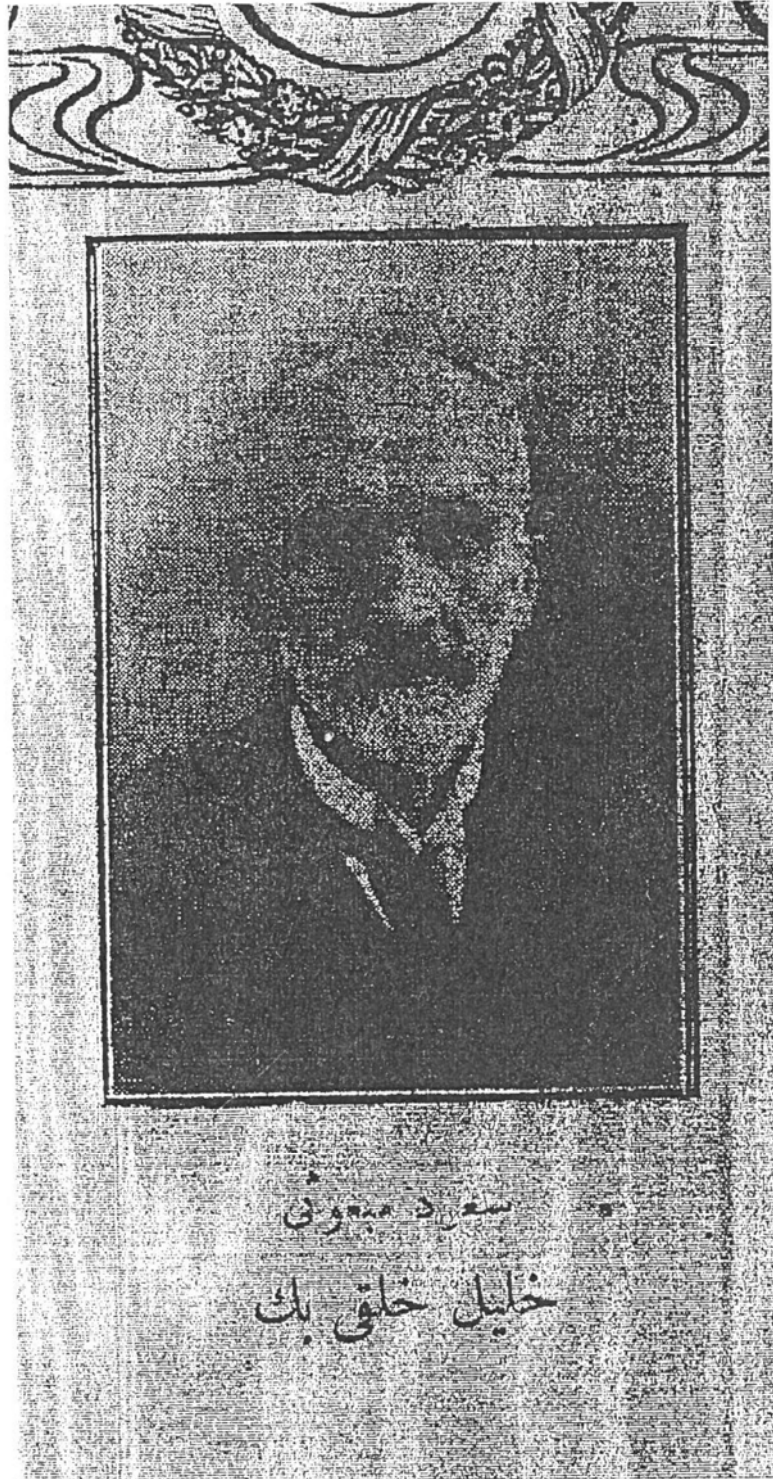
⁹¹ Atalay, *Siirt Tarihi*, s. 129.

11. Kur'ân-ı Kerim ve Sahih-i Buhari hafızı el-Hac Hafız Osman Efendi el-Ömerî
el-Mevsilî

EK 1.

Nüfus Kayıt Örneği

Nüfus kütüğünde yazılı olduğu yer	Vilayeti	Kazası	Nahiyesi	Mahallesi	Sokağı	Köyü	Dini	Hane No.	Cilt No.	Sahite
	Girit							28	6	18
Adı ve Soyadı	Babasının adı ve soyadı	Anasının adı ve soyadı	Doğduğu tarih	Doğum yeri	Medeni halli	Cinsiyeti	Dini	nüfus siciline tarih ve sureti kaydı	Verai, Nikâh, Başk yerdęştirme tash ve sair-e gibi mâli burada gösterilec	
Habibü'l-Hayat	Abdullah Mehmet	Halime	1285	Girit	evli	Er	"	öli 4-6-1940		
Hz. Mustafa	Ali	Hayriye	1291	"	"	Er	"	öli 12-7-1941		
Hz. Mustafa	Habibü'l-Hayat	Mürşide	1306	"	"	Er	"	öli 1340		
Hz. Mustafa	"	"	1321	"	"	Er	"	öli 7-12-1939		
Hz. Mustafa	"	"	1322	"	Behir	Er	"	öli 1938		
Hz. Mustafa	"	"	1314	"	evli	Er	"	Kasım emi		
Hz. Mustafa	"	"	1318	"	"	Er	"	"		
Hz. Mustafa	"	"	1334	"	Behir	Er	"	öli 1936		
Hz. Mustafa	"	"	1334	"	evli	Er	"	Kasım emi		
Hz. Mustafa	"	"	1332	"	Behir	Er	"	öli 1935		
			Hayda	Hayda	Hayda	Hayda				

a uygun olduğu yazılarak resmi mühür ve imza ile makine ile, olmayan yerlerde okunaklı yazı ile yazılacaktır. M. T.

EK 3.

تلف انعام

آدرس: .....
 از جمله در .....
 یا .....
 یا .....
 یا .....

۲۷۹۰

اشاران مختلفه: .....

انعام	ساعت	تاریخی	آلذبی محل	 <small>پوست، تلفات و تلفون اداروسی حکومت تلفات و تلفات خاراندن دولتی و کوا مسئولیت قبول افتر</small>	مخرج نومردوسی	مخرمی
۲۵	۲۱	۱۳۸۶/۶/۲۷	۷۰		۲۲	۲۰۹۰
۲۵	۲۹					۲۲
انعام	ساعت	تاریخی	بازایی محل			

تاریخی: ..... ساعت: ..... دقیقه: .....

و طرد هدا صطاری علیک لور منک دات علی در لورین
 سو، قصه تصوریت بولنامه هفا سر لظا الحاقوت و علاقم در
 ناموس و طمشکنندک تنفید مسارتت و توره افراد
 و اجوان و طر بولطفین سرعنا و وحداناً دعوت اید و ظل
 لواحی حمیده نیل مسافت و طر اید یا مسایه بانه اولس
 حق التقیلماته درهم افتم
 استعد و مهورتی
 علی خلیفه

نوبه: ۸-۱

EK 4.

تلف اقامه

۱۵۶۶-۹۰

A	۱۶-۷						
D	۱۸						
F	۱۵۲-۱						

۱۶

ارفعه بر سر کوه و در یک سینه

شماره	سرد	دولت	آلده بی عمل	بازار بی عمل
۱۹۸	۵	دولت عثمانیه	لیا میر	
۵		دولت عثمانیه	آرینجو	بازار بی عمل
۱۹۸		دولت عثمانیه	مطالعی	بازار بی عمل
۱۹۸		دولت عثمانیه	امطلا	بازار بی عمل

السلام مواصلة انتم صلوات الله وسلامه عليه
 انتم ما رزقتمنا وفضلتمنا وفضلنا
 ما هم انما رزقتمنا وفضلتمنا وفضلنا
 السلام مواصلة انتم صلوات الله وسلامه عليه

سید محمد
 حاج علی

EK 5.

(3)

0001566

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI

Yer No. : _____

Dos. No. : _____

Vesika No.: 1210

تورکيا بويوک مکتب جلمی ریاستی

قلم خود نویس

تاریخ:

تاریخ
۲۲۶ / ۱۱ / ۴۰

تلفاتی

A	۱۱۱ - ۲
D	۱۸
F	۱۵۲

عدد ده بصورت فیلوفاقی بدو

۱
۴۶۸

۱۶

۲۰ / ۱۱ / ۴۰

سأ بده تداصله خبری و احوال بیده عقده اهل بیرون
معلومات بادی صورت اولده . مسأله تده و فضیات وطنه ده
نظرة تفصیلة اولارنه تنه ایدم افغ .

بويوک مکتب جلمی
مستفادله

بازینه
۲۰ / ۱۱ / ۴۰

جواباً یازیلدیجی اوراقه ، جواب اولدیجی محیرالک تاریخ و نومبره س: لک: روسی رجا اولدور .

EK 6.

تذکره انعامہ

انتسابیہ عارضہ سعادت مکالمہ نیا

۱۱۱۱۱۱۱۱

شعبہ	تولیداتی	کلاس	۱۷/ مارچ / ۱۹۷۹	دولت علیا	آلہ نور من	تاریخ	اول	معا
				مکتبہ عالیہ دارالعلوم دیوبند	ذکرہ انعام			

عالمات عالیہ دارالعلوم دیوبند کے شعبہ انتسابیہ عارضہ سعادت مکالمہ نیا کے تحت درج ذیل امتحان میں شرکت کرنے والی طالبات کی فہرست درج ذیل ہے۔

اس فہرست میں درج نامی طالبات نے امتحان میں شرکت کیا ہے اور ان کی کارکردگی اچھی ہے۔ ان کے ناموں کو درج ذیل ہے۔

اس فہرست میں درج نامی طالبات نے امتحان میں شرکت کیا ہے اور ان کی کارکردگی اچھی ہے۔ ان کے ناموں کو درج ذیل ہے۔

A	۱-۲
	۲۸-۲۹
	۱-۱۲۹

مطالعہ عمرہ

نومبر ۲۰۰۱

EK 8.

تلفرة او نامه

موزوده صوره نوسرا سي

آدره سي: **القعه ده جمهوري كرمي معمله**

موزوده صوره نوسرا سي: **۵۰۸**

طريق: **پايند خايند**

اشارات مختمله:

بجری	کراسهوی	کراسی و غرونی	آلندی عمل	تاریخی	ساعت	اضا
			دنا کرم	۱۴۰۲	۱۴	۱۴
			یار لیدی عمل			۱۴

کراسهوی: **۵۰۸**

کراسی و غرونی: **۵۰۸**

آلندی عمل: **دنا کرم**

تاریخی: **۱۴۰۲**

ساعت: **۱۴**

اضا: **۱۴**

تاریخی: **۱۴۰۲**

ساعت: **۱۴**

اضا: **۱۴**

حکومت آفران بخاراندون
دولای برکون، مسئولیت قبول ایز

عنه اصول نیجاته لینه لعظم اولو بهادرانی افعال دوسرینه زما را ایدم عم اهدانی
نانه محمد سانه محمد انیر بجان و نفعیات ایدم افقر

مسئله
محمد جعفر

A	۱۱ - ۱ - ۵۰۸
B	۱۴
C	۱۴ - ۲ - ۵۰۸

ملاط مطبوعاتی

EK 10.**Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tezkiresidir**

İsim ve Şöhreti	Pederi ismiyle mahal-i ikameti	Validesi ismiyle mahal-i ikameti	Tarih ve mahal-i veladeti	Milleti	Sınıf ve hizmet ve sıfat ve intihab salahiyyeti	Müteehhil ve zevcesi müteadid olup olmadığı	Derecat ve Sunuf-ı askeriyesi
Hoca Halil Efendi	Hacı Mehmet Efendi	Halime Hanım	Hicri 1286 (iki yüz seksenaltı) Mali 1285 iki yüz seksenbeş Miladi 1870	İslam	Müderris	Bir Müteehhil	Redif

Eşkali			Sicill-i Nüfusa Kaydolunan Mahalli					
Göz	Sima	Alamet-i farika-i sabite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Ela	Buğday	Tam	Bitlis	Siird	Reis Mahallesi	Suku'l-ayn	58/2	Hane

Balada isim ve şöhret ve hal ve sıfatı muharrer olan Hoca Hacı Halil Hulki Efendi Devlet-i Aliyyenin tabiiyetini haiz olup ol-suretle ceride-i nüfusta mukayyed olduğunu müşir iş bu tezkire i'ta kılındı. 17 Şaban 327 ve 20 Ağustos 325

Nezaret-i Umur-ı Dahiliyye

Siird Nüfus Memuru
İbrahim Hakkı

RÜŞDİYE ŞAHADETNAMESİ

(Matbu olmadığından adı üzerine yazıldı)

İsim ve Künye ve Şöhreti	Esnan	Arabi, Mantık Vaz'ı beyan	Farsı (Gülüstan Kavaid)	Hesab Kûsûrat Tenasüb	Coğrafya (Avrupa, Asya, Afrika)	Türkçe İnşa	Rik'a	Resim (hocası olmadığı)	Mecmu-ı numara	Tarihi Osmani
Hacı Mehmed Efendi Halil Efendi	16	10	10	9	10	10	9	-	67	9

MUKTETAFAFU'L-EZHÂR FÎ NAZMÎ IZHÂRÎ'L-ESRÂR'IN ARAPÇA METNÎ

ألفية

(مقتطف الأزهار في نظم إظهار الأسرار)

بسم الله الرحمن الرحيم

- 1- قال الفتى خليل السعردى
  - 2- مصليا دوما بلا انفصال
  - 3- و داعيا لحضرة الإمام
  - 4- ذى الشوكة والعدل والمهابة
  - 5- بالفتح والنصر من الجبار
  - 6- و عاقدا من الثناء درا
  - 7- من بإسمه رتبت ذى الرسالة
  - 8- الكامل الوحيد في الخصال
  - 9- ذى الدولة والجاه و السماحة
  - 10- حضرت مولانا على اليقين
  - 11- من الخيال تحفة بالذل
  - 12- حيث اتت منظومة في النحو
  - 13- من صدف الإظهار بالبيان
  - 14- رتبتها في أغلب الأسحار
  - 15- لظلمة الجهل هى السراج
  - 16- إذ أنها للطالب القلادة
  - 17- مضمونها العامل و المعمول
  - 18- ترتيبها على ثلث حصل
- أحمد من سمى خير مبدى
على الرسول المجتبى والآل
سلطاننا (عبد الحميد) السامى
و وارث المختار بالنبابة
لسيفه رغما على الكفار
لشيخنا مفتى الأنام طرا
مغترفا بكفها زلاله
الفاضل الفريد في الكمال
غواص بحر العلم بالسباحة
الشيخ الإسلام (جمال الدين)
ملاحظا فخذ جراد النمل
من حازها جم العلوم يحوى
محط الإنتفاع للإخوان
فسميت (مقتطف الأزهار)
ثم لمعرب متى يحتاج
ابياتها ألف بلا زيادة
و العمل و بعد ذا اقول
طبعاً من الأبواب فاعلم أولا

بيان الواضع والموضوع والتعريف والكلمة واقسامها

- 19- واضعه علي الإمام
  - 20- غايته العصمة بالصواب
  - 21- تعريفه ما يبحث عن الكلم
  - 22- و الكلمة اللفظ اللذى يصيرها
- موضوعه الكلمة و الكلام
عن خطأ للمرء في الإعراب
من حيث الإعراب مع البنا علم
موضوع معنى مفرد تقسيمها

- 23- ثلاثة فعل كقال و نصر
 24- ما دل بالتحقيق بالهيئة
 25- خواصه دخول لام الأمر
 26- لم نونى التأكيد سين كله
 27- اسم هو ما دل بالوضع على
 28- من اقتران أحد الأزمنة
 29- خواصه دخول حرف عرف
 30- و كونه مبتدأ و فاعلا
 31- و غير عامل كالإسم الفاعل
 32- حرف هو الدال على معنى غدا
 33- بآلة لفهم حال غيره
 34- مثل حروف الجر مثل قد و
- و دحرج التعريف فيه المشتهر
 وضعا على الأزمنة الثلاثة
 لا النهى لما سوف أن قد تدرى
 تراه عاملا يجى تفصيله
 معنى إن استقل بالفهم خلا
 فيه كأنت ضارب جريحة
 والجر والتنوين فيما عرف
 كذا مضافا بعضه جا عاملا
 و نحن و الذي ع بالتأمل
 بالفهم غير مستقل بل بدى
 و بعضه يعمل و العكس به
 ثم لباب العامل البدأ حصل

بيان تعريف العامل و مفهومه

- 35- ما اقتضى فى واسطة كون الكلم
 36- بها المراد مقتضى الإعراب
 37- توارد معاني اختلفت
 38- فتقتضى علائم ظاهرة
 39- كقولنا أسس سلطان الأمم
 40- فارتفع بأسس و انتصب
 41- بالفاعلية و المفعولية
 42- اى كونه منسوب كل أمة
 43- فالعامل يحصل المعاني
 44- و فى المضارع هو المشابهة
 45- لفظا و معنى و كذا استعمالا
 46- و الثانى فى قبول كل منهما ال
 47- فالإسم وقت ما عن ال لام جرى
 48- و حرف تعريف عليه إن دخل
 49- كذلك المضارع عن حرف الإس
 50- و فى التجرد عن القرائن
 51- و الثالث الوقوع و صفا صدر
 52- كجائني شخص يجى a أو جائى
 53- عليهما كانى لناصر
 54- فهذه تطفل المضارع
- بما يخص من الإعراب سم
 و هو فى الأسماء بلا ارتياب
 فيها فإنها أمور اختلفت
 لتعرف تلك الأمور بغتة
 بنيانه على التقى بلا جرم
 بنيانه كذا و الأمر اكتسب
 عليهما و الكسر بالإضافة
 تدبرن و كن على بصيرة
 و هى ترى علائم كما هى
 للإسم بالتمام من كل جهة
 فالأول الهيئات زن تنالا
 خصوص و الشيوخ و الغير إحتمل
 مجرداً فاد الشيوخ لا مرا
 يخصص كجاء عالم مثل
 تقبال و الحال متى جرد قس
 تبادر الفهم إلى الحال عنى
 من كل فرد منهما منكرا
 و فى دخول لام الإبتداء
 أهل الهوى فى الوصل أو لأنصر
 تقتضى للإسم بلا تنازع

فليس إعرابه بالأصالة
بالشبه لإسم الفاعل الفعل جزم

55- فيما هو أصل به في الحالة
56- لأنه إن قلت لم تقتل فلم

بيان تقسيم العامل مطلقا

فالأول تعريفه الوفي
و هو سماعا و قياساً لفظ
إعماله على السماع عرف
والثاني في المضارع بالقسم
و عامل في إسمين قال الفاضل
به له إسماً خبراً يسمى
عشرون مثل ما ترى في الشر
إلى للإنتهاء غاية غدا
على للإستعلاء جرت مميزه
للظرف في و رب للتقليل
للقسم واو و تا حتى
منذ و مذ هما للإبتداء
ن إسمين نحو مذ أتى أخونا
فعلان في الأكثرها سيعلما
بها ضمير لوجود الغير دل
ما الإستفهامية مهما دخلا
نحو لعل الله يمحي جهلي
من متعلق و لو حذف جرى
إلا على الزائد لن تراه
يا صاح درهم مثالين لك
عدا و حاشا لا تعليقنها
باق كما في الأولى كان أمره
يستثنى بالتفصيل فيم يتلى
و الخبر ما بعده مؤيد
إن جارها في أو بمعناه جعل
مفعول فيه لمتعلقه
غير صريح في الصحيح فأنته
تقدير في يشرط فاحفظ حكمهم
لأما يكون أو بمعناه فتى

57- ضربان لفظي و معنوي
58- ما كان لللسان فيه حظ
59- الأول هو الذي توقف
60- نوعان أيضا عامل في الإسم
61- و العامل في الإسم في إسم عامل
62- في الأصل كانا خبرا و مبتدأ
63- ما يعمل في إسم حروف الجر
64- باء للإلصاق و من للإبتدا
65- و عن هي للبعد و المجاوزه
66- و اللام للتخصيص و التعليل
67- و الكاف للتشبيه ثم يأتي
68- للغاية حاشا للإستثناء
69- في زمن الماضي و قد يكونا
70- خلا عدا للإستثناء و هما
71- و لولا للإمتناع ما إذا اتصل
72- و كى لتعليل فإنه على
73- لعل للترجي في عقيل
74- لهذه الحروف لأبد يرى
75- الفعل أو شبهه أو معناه
76- نحو كفى بالله أو بحسبك
77- لولا و رب و لعل و خ لا
78- فما بزائد و رب جره
79- مجرور الإستثنا كما بالا
80- مجرور لولا و لعل مبتدا
81- مجرور غير السبع منصوب المحل
82- كما لنا إبن الحاجب قال به
83- و ما روى الجمهور مفعول به
84- إذ أنه المفعول فيه عندهم
85- أو كان مفعولا له الجار متى

- 86- ففيه أيضاً اختلاف نحو قد
87- أو هو مفعول به غير صري
88- والمتعلق إلى المجرور قد
89- كونه مرفوع المحل نائباً
90- تقديم غير هذا قد يجوز
91- والمتعلق في البعض يحذف
92- بالعام بل في الجار و المجرور
93- و إن يكن عكسا أو الحذف فقد
94- و الجار قد يحذف بالقياس
95- أما القياسي ففي ثلثة
96- فالأول المفعول فيه علم
97- إن كان ذا ظرف زمان جداً
98- فهذا أو ظرف مكان مبهما
99- ما ثبت له بأمر غير دا
100- و عند تلقا بين وسط أيت
101- كذلك المقادر الممسوحة
102- و افتح لسين ثم احسب
103- و خارج البستان جوف الدار
104- أيضا لكل إسم مكان لا يرى
105- و هكذا ما جا بمعناه و لم
106- كالمقتل و المضرب لما سبق
107- فكل ما استثنى حذف في فلا
108- أكلت وجه الخان بل في الخان أو
109- من عامل القسم الأخير جاز إن
110- كقام زيد فجأة مقامه
111- و إن أتى المفعول فيه المشتهر
112- ما ثبت له بأمر داخل
113- فلا يجوز حذف في إلا يرى
114- إلا يجوز مم بعد دخل
115- والثاني مفعول له يحذف من
116- لفاعل الفعل المعلل و في ال
117- نحو ضربت الولد تأديبا له
118- ففيهما إن حذف الجار فقد
119- نائب فاعل و يرفع متى
- ضربت للتأديب دوماً للولد
ح مهما ما عداهما الجار أرى
يسند في إسناده إذن يعد
للفاعل مر بزيد مثلاً
على متعلقة و يبرز
فإن بدى المحذوف فعلا يعرف
تضمن سم بمستقر
سميهما لغوا لما فيه وجد
و بالسماح شاع بين الناس
مواضع و هو اتفاق الجملة
فحذف في منه قياساً سلم
إن مبهما يكون أو محدوداً
للحمل في الإبهام لاحظ تفهيمها
خل بما يسمى سم مثل لدى
حذا إزاء و جهات الست
بالحذف إلا الوجه بالحقيقة
واستن أيضاً جهة و جانبا
و داخل الحمام بالنهار
بمعنى الإستقرار فيما ظهر
يكن بمعناه المتعلق عم
خذ المقام شافيا لما إلتحق
يجوز منه لا يقال مثلاً
مقامك بل في مقامك روبا
بمعنى الإستقرار تحقيقاً زكن
و نحو عمرو قعد مكانه
ظرف مكان بل بمحدود ظهر
فيما يسمى إسم كدار الكامل
صليت دارا لا يقال ظاهرا
أو نزل أو سكن تأمل
ه لامة إن كان فع لا ارتهن
وجود إن مقارنة له جعل
فقس عليه كل ما اشبهه
ينتصب مجروره إن لم يعد
نائبه كان كما قد ثبت

- 120- والثالث بأن و إن يعرف
- 121- و الحذف بالسماع ما ليس له
- 122- ثم القياس بعد الحذف مطلقاً
- 123- أن توصلن نفس متعلقة
- 124- فتظهر إعرابه المحلي به
- 125- و هذا نصب على المفعولية
- 126- قد يبقى مجروراً على الشذوذ
- 127- تعلق الجارين مطلقاً نفى
- 128- بفعل واحد فلا يقال ذا
- 129- كذاك يوم السبت يوم الجمعة
- 130- ضربت يوم السبت خلف مسجده
- 131- و عامل ما كان في إسمين على
- 132- نصبه قبل رفعه والأخر
- 133- فالأول حروفه ثمانية
- 134- لكونها ثلاثة فصاعداً
- 135- و لوجود معنى الفعل الحدث
- 136- إن و أن اجعل للتحقيق
- 137- لكن للإستدراك ما قصدته
- 138- لعل للترجي بالسماع
- 139- معمول ما ذكرنا لا يقدم
- 140- إلا لأن فهي اص لا لا تقع
- 141- و تلحق الستة ما فتلتغى
- 142- حينئذ جهراً على الأفعال
- 143- فإن لا تغيرن جملتها
- 144- دوماً بحكم المصدر كتعلم
- 145- من أجل ذا في الجمل الكسر وجب
- 146- فكسرت ان في الإبتداء
- 147- و في جواب القسم كوالنبي
- 148- والصلة نحو من الكنوز ما
- 149- و فيم كان خبر إسم عين
- 150- من بعده في جملة تأكد
- 151- و بعد قول عن ظنون عرى
- 152- و بعد حتى الإبتدائية قر
- 153- و بعد حرف الإفتتاح كأما
- فالجار منهما قياساً يحذف
- قاعدة بل تحفظن تمامه
- في غير الأولين فيما اتفق
- فيما يليه أي إلى المجرور قه
- حذفاً و إيصالاً يسمى فانتبه
- أو هو رفع على النائية
- كربنا لأقربن نيدي
- بمعنى واحد بدون عاطف
- مر يزيد بجنيد بالأذى
- لكن يقال مثل ما أن اشرحه
- أكلت من تفاحه من ثمره
- قسمين قسم منه جا تفصلاً
- رفعه قبل نصبه قد يظهر
- بالفعل منها ستة مشبهة
- و فتح كل آخر منها بدى
- في كل حرف منها في التحدث
- كأن للتشبيه يا صديقي
- و ليت في تمنى طلبته
- لكنها في الذكر للاطماع
- لها الصدارة وجوبا تعلم
- في الصدر فاعرف ذلك لما امتنع
- عن عمل فيها الدخول تبتغى
- كإنما ضربت للرجال
- و أن مع جملتها وجودها
- أنى أقوم أى قيامي يقدم
- و الفتح في مواضع المفرد هب
- كإن ليلى تدنو في المساء
- إن الصبى قام في حجر أبي
- إن مفاتحه نصا تعلم
- كدعد إنها سراج عيني
- خبرها صدقا بلام الإبتداء
- كقلت إن ربي منان لي
- و بعد كل حرف تصديق ذكر
- إن شعيباً راكب معمما

- 154- و بعد واو الحال والردع و ثم
155- و فتحت فاعلة كلاح
156- وراء ذا مفعولة نحو علم
157- في الثالث الفتح لها مبتدأة
158- و بعد ما إليها قد يضاف
159- و بعد لو لما نراه فاع لا
160- و بعد لولا سادسا لأنه
161- و بعد ما منسوبة المصدر بل
162- كونه فاعل لإختصاص ما
163- و بعد حرف الجر نحو عجب
164- و بعد حتى العاطف للمفرد
165- و حيث جاز ذان التقديران
166- كالتي بعد فا الجزاء تقع
167- كسرا أنا أكرمه و فتحا
168- و إن قد تخفف فيلزم
169- إلغاء إن و دخولها على
170- نحو و إن كانت لخمراء إعتبر
171- و أن تخفيف لها أيضا جرى
172- و يلزم أن قد يكون قبلها
173- نحو علمت أن خليلي أنفق
174- و يلزم لأن مع فعل صرف
175- من حرف نفى مثل لن و لا و لم
176- أو يلزم السين كاعلمتني أن
177- أو سوف نحو إعلم فجد الحسن
178- أو قد كاعلمت الحبيب بغتة
179- إن صرف أو كان شرطا أو دعا
180- كأن عسى أن يأتي شيخ الهندي
181- و نحو قول الله عز شأنه
182- خفف كأن فالغها في الأفساح
183- و هكذا لكن لكن يجب
184- و جاز ادخالهما إذن على
185- نحو كأن رام الحبيب وصلة
186- و السابغ إلا الذي في الواقع
- والنهي والنداء و الأمر كقم
أنك نحري ترى الفلاح
نا أن عبدالقادر غوث علم
كعند أن خالدًا حب امرأة
و ما يضاف القوم حيث شافو
لو أنك عدت لعاد مث لا
مبتدأ فاعلا تظنه
منسوبة التوقيت خذ بذا العلل
المصدرية بالفعل مطلقا
من أن زيدا تاجر مكتسبا
و بعد مذ و منذ الإسمين زد
على الأصح جوز الأمران
كمن يحب فاني أكرم صنعوا
إكرامي ثابت إياه شرحا
في الخبر اللام إذن و يعلم
فعل على مبتدأ أن يدخل
و إن نظنها لشهلاء إفتكر.
تعمل في ضمير شأن قدر
من أفعال التحقيق فعل إنتهى
دخولها في الفعل جاز مطلقا
بغير شرط أو دعاء إن وصف
و أن كاعلمتك أن لما يلم
ستعترى الحدة الحدة حفاظ اليمين
أن سوف يعلمنا بويس القرني
أن قد أموت للوصال فجأة
لهذه الحروف لا إحتياجنا
و نحو أن لو كنت روجي افدي
أن غضب الله عليها نصه
نحو كأن ثدياه حقان افتحي
إلغائها تخففا مستوجب
فعل من الأفعال أيا أقبل
و ما أتى لكن يجرى مرة
قد تقع في المستثنى المنقطع

- 187- وهو الذي تحققا لم يخرج
188- لكونه بمعنى لكن استقر
189- و الثامن فهو لنفى الجنس لا
190- أن قد يكون فيه الإسم نكرة
191- و عنها قط لا تكن مفصولة
192- و العامل في إسمين حرفان هما
193- في النفي و الدخول دائما على ال
194- في العمل الشروط أن بينهما
195- و لا بنفس الخبر تقررا
196- و لا منتقضا نفي الخبر
197- و اشترط مع هذين في لا فابتغ
198- كما زبير قائما مكبرا
199- و إن شروط ما ذكرنا لم تجد
200- مثال ذا ما قائم عمرو و ما
201- و لا تقدمن معمولهما
202- و العامل المذكور في المضارع
203- فالناصب حروفه أربعة
204- و لن لنفى أكد في الغابر
205- و الرابع إذن لشرط و جزا
206- أن قد يكون فعله مستقبلا
207- و إن به الحال اريد أو على
208- و جاز منها خاصة أن
209- و الجازم خمسة عشر كلمة
210- و هى لنفس الماضي لما مع لم
211- و الباقي تجزم المضارعين
212- فإن لشرط و جزاء فهم
213- متى إذاما إذاما للزمان
214- إضمار أن يجوز منها خاصة
تعريف العامل القياسي و أقسامه
215- ما يمكن أن يذكر في عمله
216- موضوعها من غير محصور له
217- و لا يضر ذلك كون صيغته
218- فهى ككل صفة مشبهة
219- أفراده تسع ففعل يحسب
- من متعدد في الإصطلاح جى
يقدر في الأغلب له الخبر
و شرطه عند النحات عملا
مضافة ها أو بها مشبهة
كلا غلام جاهل عندي فتى
مشبهاتان بليس ما و لا في
مبتدأ و الخبر الشبه إنفصل
لا يفصل بأن و بين إسمها
و لا بغير ذينك تدبر
بحرف إلا ان بغير لا ضرر
كون إسمها نكرا بذا لا تلتغى
و لا عبيد نائما موقرا
لا تعملن ما و لا أصل لا بجد
محمد إلا رسول منعما
لما أتى في العمل ضعفهما
نوعان ناصب و جازم دعى
تقدمت أن فهى مصدرية
و للسببية كى في الأظهر
لشرط عمله جئت مبرزا
بل لا على ما قبله معولا
ما قبله إعتماده لم تعمل
فعل المضارع به قد ينصب
تجزم فعلا واحدا فأربعة
للطلب لألنهي لام الأمر هم
كلم المجازات إسمها بالعين
و للمكان أين أين حيثما
مهما و ما و من و أى عان
بها المضارع اجز من بغتة
قاعدة كلية تختص به
أفراده في عدد ع عرفته
قطعا سماعية احفظ و انتبه
قد ترفع الفاعل هكذا إعلمه
فكل فعل يرفع و ينصب

- 220- لكثرة معمولة تقم
منسوبه عليه قد يقدم
- 221- و هو على نوعين خذه لازما
و متعد عرف اللازم ما
- 222- يتم فهمه بغير ما وقع
عليه لفظ الفعل فهو كنع
- 223- و حاله لا ينصب المفعول به
بغير حرف الجر نحو مر به
- 224- فمنه أفعال لمدح و لذم
فنعم للمدح و بئس الذم عم
- 225- شرطهما الفاعل باللام عرف
أو أنه ضيف الى ذلك قف
- 226- أو مضمرأ مميزاً عن نكره
و بعده المخصوص جهراً نذكره
- 227- مطابقاً للفاعل ألحق له
مبتدأ و الخبر ما قبله
- 228- مثاله نعم غلاما الرجل ال
عمران نعم الرجل بكر نقل
- 229- و نحو نعم امرأة زبيدي
و يحذف المخصوص في قرينة
- 230- جوز على الفعل له التقدم
و ساء مثل بئس في ما علم
- 231- و حبذا للمدح و الفاعل ذا
ولا يتغير أصل لا حبذا
- 232- و بعده المخصوص أعربه كما
أعربت مخصوصاً لنعم دائما
- 233- و الثاني ما لا فهمه يتمم
بغير ما الفعل عليه يقدم
- 234- ثلاثة منها متعد إلى
مفعول واحد كفعل قتل
- 235- و حذف مفعوله في قرينة
و من دونها غير مرية
- 236- و عند مفعولين منها يحصل
أقسامه ثلاثة فالأول
- 237- ما كان مفعول الأخير منه في
تباين حقيقة للسلف
- 238- مثاله أعطيت زيدا درهما
والقوم فينا جوزوا حذفهما
- 239- معا و حذف واحد فقط مع
قرينة كذا بدونها أشرع
- 240- والثاني أفعال القلوب لقبا
و في الإصطلاح فيما إنتخب
- 241- أفعال دالة فعل و له
يكون قلبيا تكون داخله
- 242- في المبتدا و الخبر ناصبة
إياهما في الحكم مفعولية
- 243- نحو علمت و رأيت خلت مع
وجدت و زعمت و ظننت ضع
- 244- حسبت ثم هب بمعنى إحسب تجى
من غير متصرف في المخرج
- 245- و حذف مفعولها لا تجز بلا
قرينة والواحد كذلك لا
- 246- و حذف واحد فقط بها عسر
و حذف الإثنين معا بها كثر
- 247- و من خصائص بها الجواز في
إقامة الإلغاء و الإعمال ف
- 248- في مثل خالد علمت منطلق
و خالد مكرم علمت فق
- 249- و بعده منها جواز أن يرى
فاعلها مفعولها ضمائرا
- 250- أعني ضميرين متصلين نل
متحدى المعنى هكذا إنتقل
- 251- نحو علمتني مقدما و لا
يقاس ذا ضربتني تمتثلا
- 252- في ذا الجواز حمل فعل فقد
مع عدم حملا على فعل وجد
- 253- أيضا من الخصائص ما تفهم
في قد علمت أن زيدا قائم

- 254- و أما التعليق بالإستفهام أو
255- بالقسم أو إن بالكسر متى
256- تفسيره للعمل الإبطال بال
257- فعم أفعال القلوب كلها
258- كانس تبين شككن في أصله
259- نحو امتحنت و سألت ميسرة
260- و الثالث إدره أفعالا ملحقة
261- قر في مجرد دخولها على ال
262- كصير و جعل و ترك
263- و ثالثا منها إلى ثلاثة
264- مفعولها الأول مثل أول
265- منها الأخيران كمفعولى علم
266- ثم اعلمن لكل فعل لزم
267- فإن به تم كلاما كاملا
268- يسمى ذاك الفعل تاماً علما
269- و سم منصوبه مفعولا به
270- و ها إن احتاج لمعمول نصب
271- و سم مرفوعه فيه اسما له
272- و ذلك لا يدخل إلا على
273- ضربان أما الأول ما لا يدل
274- فهذا ما شاع بفعل الناقص
275- أفراده كان و صار و كذا
276- و جا و تحول و ارتدى قعد
277- و أصبح و أمسى مع أضحي و ظل
278- و راح ما زال مع فتئ
279- ما برح ما رام ثم ما ونى
280- ما دام بعد ليس خذ في الإنتها
281- و قد يصير التام ناقصا إذا
282- كتم السبعة بذين تسعة
283- و جوزوا تقدم أخبارها
284- و استثن ما عليه كقائما
285- و استثن أيضاً بآن النافية
286- و أما إن بدل ما بلم و لن
287- و الثاني ما دل على القرب اعرفه
- بالنفي أو بلام الإبتداء أو
في خبرها لام الإبتداء أتى
وجوب لفظا ظل لا معنى عزل
و كل فعل غيرها من جنسها
و كل فعل يطلب العلم به
و منه أفعال الحواس الظاهرة
جهراً بأفعال القلوب السابقة
مبتداء و الخبر والحذف سل
واتخذ الأمير زيدا مالكا
نحو أرى و أعلم روايتي
مفعول أعطيت بما فيه ملئ
كأعلموا مروان قيسا منهمرم
كما مضى المرفوع حين قسم
و إن إلى غيره لم يحتج إلا
و فاعلا مرفوعه تحتما
و هي كأفعال ذكرناها عه
سميهففعلا ناقصاً فقد تصب
من بعد سم خبرا منصوبه
مبتدأ و خبر تنزلا
على معنى المقاربة عنه قل
تبادرا في الذكر بإسم خالص
آل و حال و استحال مأخذا
رجع معنى صار إن بها استند
و بات آض و غدا عاد أجل
لثائه افتح و اكسرن ما افتأ
فكلها بمعنى ما زال تلى
ككان زيد عالم أولى النهى
تضمن في الحال معنى صار ذا
أى صار تسعة بذين تامة
عند إختيارك على أنفسها
ما زال زيد لا يجوز دائما
إن بدل ما ما به ما ساداتي
جاز كقائما فلم يزل حسن
و سمي أفعلة المقاربه

- 288- أخبارها مضارع لا غيره
 289- لكن مع أن غالباً نحو عسى
 290- وتحذف و قد تكون تامة
 291- و نحو كاد الخبر في الأغلب
 292- ككاد زيد يخرج من البلد
 293- و كرب ككاد في وجهيه حق
 294- و أنشأ و اخلولق و أقبل
 295- أخبارها الفعل المضارع بلا
 296- و كعسى ولا يجوز في الأصح
 297- والثاني الاسم المفعول فيعمل
 298- والثالث المفعول فهو يعمل
 299- لكل منهما الشروط في العمل
 300- و في المفعول به باليقين
 301- و موصوفين كمضيرب مع
 302- و الوصف لم يضر بعد العمل
 303- باللام إن كانا سوى ما ذكر
 304- فالشروط الإعتقاد مع ذلك على
 305- أو على الإستفهام والمبتداء
 306- و الشرط في نصبهما المفعول به
 307- و منهما الثنية و الجمع كال
 308- كذلك فعال و مفعال ول
 309- لكن في عملها لا يشترط
 310- والرابع فالصفة المشبهة
 311- لكل شرط كان في إسم الفاعل
 312- والإسم للتفضيل خذ من عدده
 313- لا يرفع للفاعل الظاهر بل
 314- بأن يكون الإسم في الذهن و في ال
 315- لما جرى عليه بالتعلق
 316- بإعتبار الغير منفيًا إلا
 317- كما رأيت عاشقا أحسن في
 318- و المصدر إسم الحدث الجارى على
 319- في الفاعل الظاهر و المفعول به
 320- أن لا يكون المصدر مصغرا
 321- بالحالة معرفا تشهرا
- نحو عسى المضارع خبره
 أبو العلى أن يعفو من قد أسأ
 بأن مع المضارع احفظه يا فتى
 مضارع لكن بلا أن يجلب
 و قد يكون مع أن ثاني العدد
 هلهل و أخذ مع طفق
 و علق و هب ثم جعل
 أن أو شك ككاد قد تستعمل
 تقديم الأخبار على نفسها صح
 ما فعله المعلوم طبقا يعمل
 عمل مجهوله نحو مقبل
 في الفاعل ألذي هو أن ينفصل
 أن لا يكونا قط مصغرين
 جائتي ضارب شديد سمع
 للعمل السابق بعد ذا اصغ لي
 لا تشرطن و إن بلا لام ترى
 ذي الحال والموصوف والنفي بلى
 كجأ زيد ضارب عمروا فأ
 دلالة الحال والإستقبال عه
 مفرد في اشتراطه و في العمل
 فعو لنا مبالغات الفاعل
 دلالة الحال و استقبال قط
 تعمل مثل فعلها ال لازم مه
 لا معنى الإستقبال و الحال افصل
 لضعفه لا ينصب المفعول به
 يرفعه مهما بمعنى الفعل ظل
 خارج و صف متعلق جعل
 مفضلا كان على نفسه ق
 لما ذكرت اصغ و كن مفصلا
 عينه دمع منه في عين أخي
 فعل و فيه الشرط يجرى عم لا
 كما لنا الع لامة يقول به
 ولا بموصوف ولا مقترنا
 باللام عند الأكثر تقررا

- 322- ولا يكون عددا اصل لا ولا
323- وهي مع الفعل بدت أو كائنا
324- حذفه غير لازم و لازما
325- من سبب قيامه مقامه
326- و جاز حذف الفاعل منه بلا
327- و فيه لا يضمن فاصغ تفهم
328- والسابع الإسم المضاف إنه
329- أن قد يكون إسما و عن تنويه
330- لسبب الإضافة قد عرى
331- لما إليه ضيف في العموم و ال
332- اخص منه مطلقاً حقيقية
333- فالمعنوية المضاف يا فتى
334- لكن إلى معمولها مثالها
335- أو صفة مضافة في غيره
336- و شرطها المضاف إن معرفة
337- فإنها إما بمعنى من إن المفضى
338- في الأصل للمضاف أو لغيره
339- أو هي معنى اللام مهما غيره
340- و هذه تفيد تعريفا إذا
341- إن المضاف غير غير و سوى
342- إذ لا تتعرف بالإضافة
343- و إن له نكرت تخصيصا أفد
344- لالأخرى خذ كون المضاف صفة
345- ولا تفيد إلا تخفيفا فقط
346- والضاربا والضاربوا زيد مع
347- وامتنع الضارب زيد لعدم
348- و جاز نحو الضارب العابد قر
349- فالأصل منه الحسن وجهه يا
350- و الثامن إسم المبهم التام اعرفه
351- على التمييز و تمامه بدى
352- أي كونه في حالة تمتنع
353- بأحد خمسة أشياء رمى
354- كربه شيخا و نعم عابدا
355- و بعده في إسم الإشارة اتلى
- نوعاً و تأكيداً كذا محص لا
بدونه و الفعل المطلوب بنا
إن كان فالمصدر يعمل اما
سقيا جنيدا اظهرن مثاله
لحوق نائب و في غيره لا
عليه معموله لا يقدم
قد يعمل الجر و هذا شرطه
مجردا جهراً و عن نائبه
ثم له أن لا يرى مساويا
خصوص بالترادف ولا حلل
تديرها معنوية لفظية
يكون غير صفة لفظية
غلام زيد جاء فاحفظها
كعاشق محمد أمس ابغه
كان عن التعريف جرده فتى
إليه كان جنسا مشتمل
كخاتم فضة المنبه
كان كرأس عامر من شده
ما عرفت إليه يفضى فادر ذا
شبه و مثل و نظير محتوى
نحو غلام قاسم في الجنة
نحو غلام رجل قد يجتهد
إلى معمولها تكن مضافة
في اللفظ نحو ضارب عمرو هبط
معمور الدار حسن الوجه ضع
تخفيفه و لسقوط يفتهم
حم لا على ذا الحسن الوجه اعتبر
من نصب أو رفع الوجه ليا
فإنه قد ينصب إسما نكره
في عرفهم صراحة مؤيدا
إضافته معها فتسمع
بنفسه ذا في الضمير المبهم
و يا له عبدا على رغم العدا
كقول مولانا بهذا مث لا

- 356- والثاني بالتونين إما أن يجي
 357- و إما تقديراً يكون مشعرا
 358- و نحو خمس عشرة امرأة
 359- فاعلم مميز ثلثة إلى
 360- بل هو مجرور و مجموع نعم
 361- و في ثلثمأة لا يجمع
 362- مميز أحد عشر إلى
 363- لفظه مفردا دواما جائك
 364- مميز أعداد ألف و مأة
 365- لا ينصب بل مفرد جرا رمي
 366- و الثالث صار بنون التثنية
 367- و جاز في بعض القسمين ما
 368- في السابق الإضافة كرطل زى
 369- ولا تجوز قط في غيرهما
 370- فهذا عشرون إلى تسعين لل
 371- و الخامس يتم بالإضافة
 372- معمول الإسم التام لا يقدم
 373- من تسعة اللتى ذكرنا التاسع
 374- منه المراد كل لفظ صدق
 375- فمنه أسماً معان و هى لل
 376- أو ما بمعنى الماضى كان و عمل
 377- ولا يتقدم معموله قط
 378- كهذا خليلا خذه هات اعط هلم
 379- حيهل ائت بله دع دونك جب
 380- قط انته اسكت صه نزال انزل تنح
 381- تقد من أمامك قرقر
 382- و قسمه الثاني كهيها بعد
 383- شتان دان افترقا سرعان
 384- و غيرها و منه ظرف مستقر
 385- و هو بالإتفاق لا يعمل فه
 386- إلا بشرط الإعتماد عندما
 387- من نحو زيد في الب لاد عمه
 388- و قد يجوز خبرا مقدما
 389- إلا فإن لم يرفع إسما ظاهرا
- لفظا كرطل عسلا تعالج
 نحو مثاقيل زيبيا يشتري
 بادر لما يأتى احفظنه سرعة
 عشرة لا ينصب تأمل
 نحو ثلثة رجال في الحكم
 و اخواته كذا لا تجمع
 تسع و تسعين انصبين واجعل
 فإن لفظت فقت في كلامك
 و جمع ألف منهما والتثنية
 كمأة امراً و ألف درهم
 منوان سمنا خذ مثالا تشفيه
 بالنون والتونين تم معلما
 ت منوا سمن إلى اصغ شوى
 بنون شبه الجمع رابعا سما
 عشرون درهما قبل
 كملؤه دبسا يزيل عيلتي
 لضعفه عليه فالمحتم
 يعد معنى الفعل قال الواضع
 يفهم منه معنى فعل مطلقا
 أفعال و هو ما بمعنى الأمر صل
 عمل دال لمسماه استدل
 عليه إلا الظرف ف لأول خط
 احضر رويدا مهل عليك الزم و رم
 خذه تراك اتركه امين استجب
 إليك بل تأخرن وراك صح
 صوت كذا تلاعبوا عرعار
 بطأن ما ابطأه المعنى تعد
 وشكان أيضاً قربا عيانا
 و قد مضى التفسير منه في المقر
 في الفاعل الظاهر والمفعول به
 قد ذكر أو الموصول اغتتم
 و جاءني من في الدير امه
 كونه والمبتدأ في الخاتمة
 فالفاعل الضمير فيه استترا

- 390- منتقل من عند متعلقه
 391- ويعمل في الغير كالحال بلا
 392- كذلك المنسوب منه إنه
 393- في العمل و في الشروط نحو مر
 394- ومنه الاسم المستعار كأسد
 395- نحو مررت بأمير أسد
 396- و منه كل إسم يكون منه مع
 397- معناه معبود كما في الآية
 398- و ليت و التنبيه و التشبيه مع
 399- و غيرها فهذه تعمل في
 400- والحال غير الفاعل و غير مف
 401- و المعنوى فهو ما ليس به
 402- معنى فقط يعرف بالقلب بلى
 403- الرفع المبتدأ والخبر
 404- جرد عن العوامل اللفظية
 405- و رافع المضارع وقوعه
 406- كدعد تضرب فتضرب وقع
 407- إذا عن النواصب تجرد
 408- فجمع ما مضى من العوامل
- الذي محذوفاً يرى لا تشبهه
 شرط و كالظروف كذا تعولاً
 مثل إسم مفعول جرت أحواله
 بامرأة هندية أكلها مر
 مجترئ في الذكر معناه ورد
 غلامه مثله ذا معتمد
 نى الصفة يفهم كالله وقع
 و بعد منه الإسم للإشارة
 لعل والنداء و النفى وقع
 معمول كل الفعل كالظروف في
 عول به احفظها لك الأمر انكشف
 للألسن حظ و إنما ادره
 فإنه إثنان إعلمن الأول
 و هو التجرد للإسم المظهر
 لأجل الإسناد كحزني فرقتي
 بنفسه موقع الإسم عله
 موقع ضارب إنما يقع
 و عن جوازم ذكرنا ها اجهد
 ستون فاعرفها و كن بقابل

بيان باب الثاني في المعمول

- 409- و بعد باب الثاني في المعمول جا
 410- أولاً إعلم أن الألفاظ التي
 411- إن لم تقع في حالة التركيب فه
 412- كما تراها لا تكن عاملة
 413- فهي ثلاثة فمنها الأول
 414- فإنه إثنان إتفاقا منهما
 415- أمراً بغير اللام في الحقيقة
 416- فإنه لما خلا من أحرف ال
 417- و صار للإسم مشابها كذا
 418- خرج عن مشابهاة علنا
 419- و قيل فهو معرب جزمته
 420- و الثاني ما يكون معمولاً حقي
- وذكره في الإبتداء انتجا
 قد وضعت وضعا لمعنى مثبت
 ى لم تكن معمولة مبينة
 و فيه مهما وقعت نازلة
 ما لم يكن معمولاً اصل لا يوصل
 الحرف مطلقاً و خذ ثانيهما
 فإن هذا عند أهل البصرة
 مضارع التي بها الفعل جعل
 فاعرب واعمل فيه لذا
 فعاد نحو أصله و هو البنا
 ضمنا بلام سيدى قدرته
 قيا على الدوام قإثنان إلتقى

- 421- منهنما الأسم مطلقا حقا فهم
422- بأنها مرفوعة المحل ها
423- ساد مسد الخبر أو حكمة
424- وإن بالإختلاف قال البعض لا
425- لكون الأسماء بمعنى الفعل
426- ككان سلمان هو المعافى
427- لبعضهم إنه قد يقول
428- و أما اللام الداخلة الصفات
429- أنها حرف مثل غيره و به
430- بأنه كالذي أو معنى التي
431- نعم لمدخوله ذا لما انتقل
432- فأصل جاء الضارب الذي ضرب
433- من غير معمول فلما غير
434- ي صورة الحرف و جزء الثاني في
435- في ذاك ترجيحاً لجانب هو ال
436- بالصدق في الإعراب انه الذي
437- و منهنما الفعل المضارع سكن
438- لا يأتي معمولاً و لكن يقع
439- كونه معمولاً هو إثنان كذا
440- بعد أن المصدرية
441- و شرطاً أو جزاءً بعد جازم
442- لما بمعطوفه الإعراب ظهر
443- في غير هذين المكانين فلا
444- ثانيهما الجملة قسمين أتت
445- ها لفظاً أو معنى من الفعل و من
446- و نحو هيهات أخى أعلم و كمن
447- و نحو جأبن سليمان و في ال
448- و إسمية وهي من المبتدأ
449- أو إسم الحرف العامل والخبر
450- فإن اريد ظاهراً بالجملة
451- من نفس إعراب لكونه بدى
452- حتى يجوز وضعها في كل ما
453- فتقع مبتدأ و فاعلاً
454- كخالد مكرم معمول
- حتى على أسماء الأفعال حكم
بالإبتداء و لها فاعلها
منصوبة المحل مصدرية
محل إعراب لها مسجلاً
و حكم على ضمير الفصل
حكمه بالحرفية خلافاً
فإنه إسم لا له محل
فقال بعضهم به ثباتا
قال إسم موصول هو الجمهور عه
اعطى إعرابها بالإجابة
من كونه فعلاً إلى الإسم ظل
فالأول المعمول جزء الثاني هب
هذا الكلام الأول قد صير
صورة الإسم انعكس الحكم الوفى
لفظ على ذا جانب المعنى حصل
في الحكم لفظي لنا في المأخذ
و الثالث ما كان الأصل فيه أن
موقع قسم الثاني فيه يسمع
الأول الماضى فإنه إذا
بالنصب في محله الحكم أتى
إن وقع عليه بالجزم احكم
كإن ضربتك و اقتل العمر
يكون معمولاً على ما نقل
فعلية و هى التي قد ركبت
فاعله كإن تقم قام الحسن
قائم العمر و إن في الكرم سكن
بستان ليلى في هواها اشتعل
والخبر قد ركبت بالسبأ
منه فقط كإن زيدا يشتري
لفظها لا بد له كالعادة
فى حكم الإسم المفرد تجدد
قد وقع فيه كما أن تفهم
و نائباً و غيرها تمثلاً
و قلت زيد قائم مفعول

- 455- منه مقول القول نحو و إذا
 456- مهما اريد بها معنى مصدرى
 457- المصدريتين نحو قد رأى
 458- و أن تصوموا في الكلام و اجلس
 459- كذا بغيرها كالجملة التي
 460- كقوله تعالى يوم ينفع
 461- في آية الإنذار فهو و ترى
 462- و هذا مقصور على السماع من
 463- في غير ذين الموضوعين يا فتى
 464- أن تقع للمبتداء خبرا
 465- كونها مرفوع المحل أو لبا
 466- أو تقع الجملة مفعول أما
 467- أو ثالثا لأعلم كاخبروا
 468- منصوبة المحل في الكل انتلى
 469- أو تقع جواب شرط جازم
 470- فنحو إن تكرم فأنت مكرم
 471- أو صفة للنكرات أو بدت
 472- أو جملة لها محل العمل
 473- أو تقع الجملة للثانية
 474- فقد يرى إعرابها على حسب
 475- فالظاهر المعلوم من تا الجملة
 476- ما أول بالمفرد الإعراب له
 477- ما به قد اريد لفظه و ما
 478- قسم الأخير فهو لا يكون في
 479- فلا تكن معمولة إلا إلا
 480- جواب شرط خبر مفعول
- قيل لهم أمنوا نصا و كذا
 أما بأن و بيان و ما أرى
 أن يزيد قاتل لقد نأى
 ما دام عمرو في البلاد جالسا
 إليها قد اضيف في إصابة
 و جملة بعد سواء تقع
 تسمع بالمعيد فيما اشتهر
 أهل اللغات والبيان قد زكن
 لا تدرى إعراب له إلا متى
 أو تقع لباب أن فجرى
 ب كان أو لباب كاد اكتسب
 يكون ثانياً لباب علم
 زيدا عزيزا جده يكبر
 أو حالا أو متعلقا عنها اجعل
 بعد إذا و بعد فاء معلم
 مجزومة المحل فهي توسم
 معطوفة على إسم مفرد أتت
 أو بدلا من أحد منهما
 تأكيدا أو بيانا في رواية
 إعراب متبوعها أيا ما وجب
 قسما بأن الجملة إثنان أتى
 في كل موضوع و ذا ضربان مه
 اريد معنى المصدر به ارسوم
 تأويل الإسم المفرد المعرف
 في خمسة مواضع تستكمل
 حال و ثم تابع أقول

بيان أقسام المعمول

- 481- ثم أعلم المعمول نوعان كما
 482- فمنها المعمول بالأصالة
 483- الأول تقسيمه المرفوع و ال
 484- فأما مرفوعها تسعة بدى
 485- إليه فعل التام معلوما سند
 486- كجاء خالد إلينا و كهل
- من قول الشيخ البركوى فهم
 ثانيهما بالتبع القرابة
 منصوب و المجرور و المجزوم ظل
 أولها الفاعل و هو ما غدى
 أو ما بمعناه لديه يستند
 قائم الزيدان هيئات الأجل

- 487- و الثاني منها النائب تعددا
488- فعل تمام غير معلوم أجل
489- و هل مضروب الزيدان استقبل
490- بالقطع إلا إسمين أو ما اول
491- جارا و مجرورا كمر بالفتى
492- من أن يكون مفردا مذكرا
493- حذفهما معا كذا إلا من ال
494- لكل واحد من الإيتين دع
495- للمضمر نوعين أيضاً مستتر
496- واجب الإستتار ام بحيث لا
497- يسند إلا عنده عامله
498- بحيث تارة إليه يسند
499- جهراً إلى اسم ظاهر والأول
500- و المفرد المخاطب المذكر
501- و في إسم فعل الأمر نحو صه و مه
502- و في إسم فاعل و مفعول و ما
503- و الصفة المشبهة و بظن
504- لهن شرط العمل من ما ذكر
505- كجاء ليث ناطق أو هاشمي
506- كذا بثنيته إسم الفاعل
507- جمعهما السالم مطلقا نعم
508- و ما عدا ولا يكون ليس ما
509- كجأني القوم عدا أو ليس لا
510- و الثاني خذ في الغائب المفرد و ال
511- كإبن الأمير ضرب أو يضرب
512- و قد يقال دحرج إبن العمر
513- و في شبيه الفعل مما ذكر
514- فاستثن للجمع و للثنية
515- كعمرو ابن المالكي مكبر
516- فالبارز المتصل يكون في
517- له سوى التعجب كجئتما
518- و جمعها المذكر فالواو
519- و قد ضربتم أصل ذا ضربتموا
520- بالنون فيه كضربتن كذا
- و هو الذي حقا إليه اسند
أو ما بمعناه كقل بيع الغزل
ولا تلاقي النائب والفاعل
بالإسم إلا النائب قد حصل
عامله فيه وجوبا قد أتى
جواز تقديمهما قط لا ترى
مصدر مثل ما مضى فيما حصل
قسمين مضمرا أو مظهراً وضع
و بارز والأول إثنان ظهر
يجوز إبرازه أولاً ولا
و جائز بالإستتار بعده
عامله و تارة يعود
في المتكلمين مطلقا صل
من غير فعل ماضى في الخبر
و أفعال التفضيل إلا المكحله
كان بمعناهما من ما أعلم
ف المستقر هذا إن لم يعتبر
في الفاعل الظاهر مثل ما اشتهر
أو ضارب أو حسن محتشمى
يكون والمفعول أيضاً قد يلي
و في عدا و في خلا فعليين عم
خلا بباب الإستثناء تعلم
يكون زيدا فاحفظن الحاصل
غائبة المفردة واضرب مثل
وامرأة لتضربن أو تضرب
و هكذا البواقي لإسم مظهر
إن وجد الشرط له تذكر
من الذين ذكر أحبتي
و هكذا البواقي لا يستتر
ثنائي الأفعال سم بالألف
و يضربان واضربا ضربتما
كينصرون واضربوا و جاؤا
و جمعها المؤنث حكمتما
يضربن واليضربن واضربن أذى

- 521- والمفرد المخاطب مؤنثا
522- والمتكلم الوحيد وحده
523- نحو ضربت حركات تائه
524- والمتكلم مع الغير بفع
525- و الوحدة الخطية في غيره
526- و بعد فالمظهر ظاهر و لا
527- للعامل الغيبة والافراد هب
528- و إن مؤنثا حقيقياً بدي
529- متصلاً بالعامل فالواجب
530- كخالد ضاربة حالته
531- كذلك وجوبه تأنثا
532- غير المذكر المكسر الذي
533- كزئب تدحرجت أو ضاربة
534- و إن إلى غيرهما فعامله
535- مؤنثا ان كان نحو طلعت
536- و نحو قد غاصت أو غاص السمكة
537- أما المؤنث هو ما كان به
538- أو به تقديرًا هي التاء التي
539- و مثل شمس ألف مقصورة
540- و هذا في غير ثلاثة إلى
541- و التاء في المؤنث قد تلتغى
542- من بعد ذا افهمن مهما ركبت
543- مع عشرة اثبتت التاء ار
544- و اثبتت في الثاني في المؤنث
545- ثلاثة عشر شيخا يا فتى
546- مؤنث الحقيقي ما رافق
547- كامرأة و ناقة بعكسه ال
548- جمع المكسر فما تغير
549- و جمعنا المذكر السالم عه
550- و او بضم القبل أو ياء أتت
551- في حالة الإضافة قفوا
552- والجمع للمؤنث السالم ما
553- و عرف الثنية ما ولي
554- ما قبلها فتح و نون كسرت
- يكون أو مذكرا تحدث
في الماضي و هو التاء أعنى أصله
بالفتح والضم و بالكسر به
ل الماضي نا نحو ضربنا فاستمع
الياء كاضربى و تضربين هي
كن إذا اسندت إليه العامل
ولو مثنى كان أو جمعا و جب
من ادم مثنيا أو مفردا
تأنيته ان صرف يستوجب
و قامت الهندان أو هندته
إن اسند إلى ضمير انث
يعقل أعني الجمع يستثنى بذي
والشمس غابت في العشاء أو غائبة
يجوز تذكيره و تأنثه
أو طلع الشمس علينا أشرقت
رامت أو رام القاضي اليوم امرأة
علامة التأنيث لفظا إنته
عليها بالها وقف كظلمة
كذلك و مثلها ممدودة
عشرة بالتاء المذكر اقبلا
نحو ثلاثة رجال في الوغا
ثلاثة عدا إلى تسع أتت
في الأول فقط في المذكر
فقط على التحقيق في ذا اكثرث
خذ و ثلث عشرة امرأة
مذكرا من حيوان مطلقا
لفظى مثل غرفة شمس قبل
صيغة أفراده كأساور
ما لحق آخر لفظ مفرده
ما قبلها كسر و نون فتحت
فإن حرف النون فيها يحذف
آخر مفرده الف و تا
آخر مفرده الف و يا
في غير حالة الإضافة مضت

- 555- و كل جمع غير جمع السالم ال
556- كونه كالجماعة في الظاهر
557- فواجب تذكير عامل له
558- والعامل إلى ضميره متى
559- جمعا مذكرا كالمسلمون
560- والجمع للمذكر المكسر ال
561- إلى ضميره يجب كونه
562- جمعا مذكرا كذلك يجب
563- غيرهما من الجموع ان إلى
564- مع الوجوب مفردا مؤنثا
565- كالمسلمات جاءت
566- والثالث منها هو المبتدأ
567- الإسم أو مؤول به بدى
568- قطعا عن العوامل اللفظية
569- وعامر مخلد في السقر
570- والثاني فهو الصفة الواقعة
571- رافعة لظاهر مثالها
572- و لا لهذا خبر لكونه
573- بل ظل منه الفاعل ساد مسد
574- تعدد المبتدأ وأصله
575- أن قد يكون في الصحيح معرفة
576- خذ ولعبد مؤمن خير تفوز
577- والرابع فالخبر في العدة
578- المسند به سوى الفعل و مع
579- جاز له التعدد و قد أتى
580- إذن إلى المبتدأ لا بد من
581- ان عن ضمير الشأن لم تكن خبر
582- واحذفه في قرينة جوازا
583- و قد يجى معرفة كالله
584- و بعد إما أن يكون المبتدا
585- إلا لنظم الشعر في الضرورة
586- و أن يكون اسما بفعل وصل
587- أو أن يكون منكرا موصوفا
588- اليها أو لفظة كل ثبتت
- مذكر مؤنث لما جعل
و أما جمع السالم المذكر
نحو يمر المسلمون بينه
اسند كونه وجوبا اثبت
جاؤا يجيؤن كذا جاؤن
عاقل مهما العامل اسند قل
ها مفردا مؤنثا أو انه
نحو الرجال ضربت أو يضربوا
ضميرها أسند تدريه إلا
أو كونه جمعا يكون مؤنثا
أو جائيات جئن أو مقبولة
و هو على نوعين قد ينبأ
المسند إليه ما تجرد
فاعلم كحق انها حبيبتي
و هذا لا بد له من خبر
وراء الاستفهام و النفى انعتو
فهو ما قائم الزيدون ها
جاء بمعنى الفعل في الأصل ادره
الخبر و لا يجوز بالعدد
تقديمه في الجملة و شرطه
أو أن يرى نكرة مخصصة
و حذفه عند قرينة يجوز
خال عن العوامل اللفظية
ناه المثال فهو زيد مرتفع
جملة اسمية أو فعلية
وجود عائد لربط أئمن
كخالد قام أبوه المشتهر
و اصله منكر ابرازا
إلهنا واحذف كذا إياه
في الخبر الفاء وجوبا أورد
و عند اضمار لقول ثابت
أو ظرف أو به موصوفا جعل
بأحد منهما أو مضافا
مضافة إلى نكرة أتت

- 589- موصوفة بمفرد أو غير مو
 590- دخول الفاء بالجواز في الخبر
 591- إن دخل عليه ان ثم لا
 592- من سائر نواسخ للمبتدا
 593- كالذي يهدى فله جزأئها
 594- و الخامس إسم باب كان حكمه
 595- و السادس لباب ان الخبر
 596- في خبر المبدأ تفصيلاً
 597- على إسمه فلا يجوز دائماً
 598- خبر لا لنفى جنس سابع
 599- و الثامن إسم ما و لا اللتين قد
 600- و حكمه معين حكم المبتدا
 601- و التاسع المضارع الذي خلى
- صوفة أصلاً في الجميع قد رووا
 في الخبر و هكذا الفاء ظهر
 كن و إن بخلاف ما اتلى
 كليت كان أو فعلاً غدا
 و هذا لا يجوز في غيرها
 كحكم نفس الفاعل احفظنه
 اموره مثل أمور تظهر
 لكن له التقدم لا تجعل
 إلا متى يكون ظرفاً قدم
 كخبر المبتداً حكمه عوا
 شبهتا بليس في كل ورد
 في كل تفصيل و فيما اجتهد
 عن ناصب و جازم كستلى

بيان أقسام المعمول المنصوب

- 602- و بعد فالمنصوب منها انه
 603- الأول المفعول المطلق و له
 604- فاعل عامل بمذكور سنح
 605- و قد يرى بغير لفظه و قد
 606- جوز على عامله التقدم
 607- و الثاني مفعول به إسم ما وقع
 608- عام هو المجرور بالحرف افترق
 609- و مطلقاً حذفه جاز و كذا
 610- و الثالث المفعول فيه ما جعل
 611- بل من زمان او مكان قرر
 612- لفظاً و تقديمه في عامله
 613- واحذفه مطلقاً لدى الإرادة
 614- و الرابع منها هو المفعول له
 615- مضمون عامله شرط نصبه
 616- تقديمه جاز على عامله
 617- و الخامس المفعول معه ظهر
 618- قر لتصاحب معمول عامل
 619- فلا جواز قط في تقديمه
- ثلاثة عشر اعلمن عده
 في عرفهم فهو إسم ما قد فعله
 تقديراً أو لفظاً بمعناه الأصح
 يحذف بالقرائن الفعل اسد
 ولا لعامل يكون ملزماً
 عليه فعل الفاعل قسمين ضع
 خاص بفعل المتعدى التحق
 تقديمه و حذف فعله خذا
 مضمون عامل له فيه فعل
 و شرط نصبه به في قدر
 جاز و لو معنى لفعل فادره
 واحذف لعامله بالقرينة
 و هو إسم ما لأجله فعل مه
 لفظاً هو تقدير لام ما به
 و تركه و حذف عامل به
 ما بعد حرف الواو جهراً ذكر
 كجئ و خالداً بلا تمهل
 دون المصاحب على عامله

- 620- ولا على المصاحب تقدمه
621- و السادس فالحال ما بين به
622- لفظا و معنى كضربت خالدا
623- عاملها الفعل نعم أو شبهه
624- تنكيره ولا يقدم على ال
625- ولا على ذي الحال المجرور يحل
626- صاحبها منكرأ محضاً متى
627- تقدمن و قد تكون جملة
628- لا بد فيها من ضمير يربط
629- كجائنى محمدى يركب
630- أو هو واو وحده أو الضمى
631- لكن في الأغلب في الإسمية
632- كجاء زيد راكبا موعدا
633- و السابع التمييز و هو ما انفهم
634- مذكورة بل تامة بخمسة ال
635- أو يرفع الإبهام عن مقدره
636- أو فيم قد شابهها كحوضنا
637- أو في إضافة كبان طيبه
638- و هذا فاعل في المعنى فلذا
639- و مطلق التمييز بالصراحة
640- و الثامن المستثنى نوعان إستمع
641- فالأول المخرج عن معدد
642- ثانيهما المذكور بعدها ولا
643- و مطلق المستثنى منصوبا أتى
644- بل في كلام موجب تام كجا
645- أو أن يكون مقدماً كذا اشرع
646- أو كان بعد ما خلا أو ما عدا
647- هذين في الأكثر و النصب به
648- و في كلام غير موجب متى ال
649- و يعرب بحسب العوامل
650- كما أتينا إلا زيدا بغتة
651- و بعد فالمستثنى مخفوض جرى
652- و بعد غير خفضه بعد خلا
653- و أصل غير صفة و يحمل
- ولا يجوز عندنا تعدده
هيئة فاعل أو المفعول به
متوجا و هذا زيد عابدا
في المعنى أو معناه ثم شرطه
عامل المعنوي من ضعف حلال
مررت جالسا بيكر لا تقل
كان عليها وجب الحال فتى
لكنها تكون خبرية
في مثبت المضارع يستنبط
أو الضمير مع واو يجلب
ر وحده في غير ذا الفعل رمى
واو و للحال التعدد أتى
و العامل احذف في قرينة غدا
يرفع عن ذات الإبهام نعم
أشياء والذكر لها مضى استنل
كطبت نفسا أعنى شئى قدره
ممتلئ ماء تأمل قولنا
ابوة كذا ابا مثاله
لا يتقدم على العامل ذا
منكر في أحسن الرواية
فإنه متصل و منقطع
بالأو أو إحدى خواتها اقصد
كن غير مخرج نعم عنه أل
ان كان بعد إلا غير الصفة
ثني الرجال إلا زيدا في الرجا
على المستثنى منه أو منقطعا
أو لا يكون ليس أو خلا عدا
ها على الاستثناء قد جاز ادره
مستثنى منه ذكر اختير البدل
من غير مذكور متى يكون ل
و ما رأيت إلا عمروا فجأة
بعد سوى سواء حاشا أكثر
مع عدا على القليل استعمالا
في الاستثناء على إلا تنقل

- 654- و مثل اعراب الذي استثنته
655- و أصل إلا فهو الاستثناء انصت
656- في اللفظ إن الإستثناء تعذرا
657- لا يأتي مستثنى كألا الله
658- و التاسع لباب كان الخبر
659- و جاز حذف كان دون غيره
660- كالناس مجزيون بالأعمال إن
661- و جوزوا في مثله أربعة
662- و العاشر إسم باب إن أمره
663- الحادى عشر فهو إسم لا التى
664- و يحذف عند وجود الخبر
665- و الثانى عشر خبر لما و لا
666- حكمه مثل الخبر للمبتدا
667- و الثالث عشر مضارع دخل
بيان المعمول المجرور
668- و الثالث المجرور فهو اثنان ما
669- ثانيهما المجرور بالإضافة
670- تقديم معموله أيضا يا فتى
671- كان المضاف لفظ غير جوز
672- لكونه بمعنى لا ضارب حق
673- في السعة غير الذي قد سمع
674- كذلك لا يجوز في الضرورة
675- و يحذف المضاف اعرابه قد
676- و هو القياس نحو أمر واسئل ال
677- و قد تراه يبقى مجرورا و قد
678- إبق المضاف على حاله إلا
679- مثل الذي قد حذف كما ورد
680- أو كرر المضاف عند مثله و إلا فالمضاف تنوين به
681- عن ذلك المجرور يأتي عوضاً
682- كقولهم عند الخطاب حينئذ
683- و أن يك جهات الست ثم لا
684- و انه المجرور منويا بها
- بإلا بالتفصيل قد تعربه
حمل على غير لها في الصفة
فيأتي ما بعدها وصفا ستري
في الأنبياء أى غيره فالله
كخبر المبتدا الأمر اظهروا
عند قرينة روت بحذفه
خير فخير له إن شرا فزن
من أوجه لاحظ تجد مزية
كالمبتدا ولا يجوز حذفه
لنفى جنس مر في البداية
كلا عليك أعني لا بأس أرى
شبهتا بليس فيما انتقل
في أكثر التفصيل مثله غدا
إحدى النواصب عليه ائت مثل
جر بحرف الجر ذا مر إعلم
تقديمه ما جوزوا في السعة
على المضاف لا يرى إلا متى
كأنا بكرا غير ضارب مزا
ولا يرى بينهما الفصل بشق
عليه لا يقاس كن مستمعا
إلا أتى في الظرف بالحقيقة
يعطى لما إليه ضيف و استند
قرية أى أهلها بالحذف نقل
يحذف ما إليه ضيف يا ولد
إن عطف عليه ما ضيف إلى
بين ذراعى ثم جبهة الأسد
و إلا فالمضاف تنوين به
إن لم يك المضاف غاية مضى
أى حين إذ كان كذا و يومئذ
غير و ليس غير حسب ذالعلى
يبنى على الضم المضاف اعلم لها

بيان المعمول المجزوم

- 685- و بعد فالمجزوم فعل دخله
686- فإن بدت كلم المجازات ترى
687- فإن مضارعين قد كانا اول
688- فالجزم واجب على المضارع
689- مع كون ثانيهما فعلاً غابرا
690- و ان يكون ماضياً مصرفاً
691- أو كان ذا مضارعا منفي بلم
692- في عدم دخول فاء فيه ها
693- و ان يكون جملة اسمية
694- مثل عسى أو مثل معناه جرى
695- أو قد غدت تقدرنا تبينا
696- بسوف أو بالسين أو لن أو بما
697- جملة إنشائية كجملة ال
698- كالنهي و الدعا و الاستفهام
699- كإن لقيتني فأنت مكرم
700- و نحو إن يسرق فقد في يوسف
701- و خذ فلن يقبل منه و كإن
702- مهما يكن مضارعا بغيرها
703- فقد يجوز ألفا مع الرفع به
- إحدى الجوازم المضارع اجعله
تقتضي شرطاً و جزاء ظاهراً
اول غابرا بلا فاء نزل
و الأول إن ماضياً كان ادعى
جواز جزم الثاني و الرفع أظهر
لكنه مضارع المعنى صف
أو كان منفيًا بلما فالحكم
كان ضربتني ضربت بعلمها
ذاك الجزاء أو يكن ماضية
حينئذ لا بد من قد ظاهرة
أو كان ذا مضارعا مقترنا
أو جملة فعلية ان تعلم
امرية و غيرها من ما نقل
فالفاء فيه واجب هما مى
و إن تقاتل فعسى أن تجرم
من قبل فصدقت كذا اعرف
تكرم فيرحمك الكريم وأبن
مشتبا أو نفيًا بلا النفي انتهى
وحذفه حقا مع الجزم انته

بيان أقسام المعمول بالتبعية

- 704- و بعد فالمعمول بالمتابعة
705- ولا يجوز تقديم شيء منها في
706- عاملها عامل متبوعها رم
707- فالصفة الأول فهي تابع
708- يدل مطلق لها التعدد
709- و جاز وصف النكرة بالجملة ال
710- و احذفه في قرينة و يوصف
711- و يوصف بحال متعلقه
712- و نوع تعريف و تنكير و أف
713- و ثم تثنية كجائني
714- و الثاني في التعريف و النكر فقط
715- ها ما لشيء وضع بعينه
- بالاستقراء خمسة مستمعة
متبوعها إلا لضرورة اصطفي
اعرابها فهو كاعرابه أم
دل على معنى في متبوعه عو
جاز تدبر و تأمل ترشد
إخبار و الضمير فيها الزم وصل
بحالة الموصوف عرفا يعرف
فالأول يتبعه في الجمع قه
راد و تذكير تأنيث ألف
شيخ كريم تاجر فرد غني
و ثم للمعرفة العرف انتبط
و النكرة توضع لا بعينه

- 716- ستة أنواع بدت تا المعرفة
717- فإنها أربعة ما رفع
718- و الثاني مرفوع نعم منفصل
719- و التالي بين منصوب قد اتصل
720- نحو ضربهن أو كضربك
721- و الرابع المنصوب و هو منفصل
722- و بعد نوع الثاني قسما العلم
723- و علم جنس كسبحان مع
724- فإنه أسماء الإشارة خذا
725- و ذان للثنية و ذيننا
726- تي تا تهي ته ذي ذهي ذه ثبت
727- جمعهما اولاء بالمد و بال
728- حرف التنبيه كهذا و ترى
729- كذاك ذا كن و ذاك ذاكما
730- هذاك قل ثم يقال تلك
731- بتانك الشديدين إنها
732- فثمه ههنا هنالك هنا
733- و الرابع الموصول من تا الستة
734- جملة إخبارية معلومة
735- يعود بالموصول بالحقيقة
736- و هو الذي للواحد اللذان بل
737- لجمعه اللذين في الثلاثة ال
738- خذ اللتان و اللتين ثنية
739- مع اللواتي اللات و اللاتي كذا
740- و من و اى ثم ما بأية
741- ما في إسم فاعل و مفعول يكن
742- سواء ان كان لعهد نزل
743- أو كان للجنس فقط كالرجل
744- و منه ما عرف في حرف الندا
745- و السادس المضاف عند أحد
746- إضافة تكون معنوية
747- و الثاني منها العطف بالحروف تا
748- و بين متبوعه بالأدلة
749- و او و حتى ثم فاء أم و لا
- الأول بالمضمرات تعرفه
متصلاً ذا سبق مفرعا
هن هما أنتما أنتم مثل
مشترك و بين مجرور وصل
لها لهم لنا لكم لكن لك
اياهما إياك ايانا إنتقل
علم شخص نحو زيد لا جرم
أسامة للثالث اصغ و اشرع
فهى للمذكر المفرد ذا
لمفرد المؤنث في قولنا
تان و تين لمثناه أتى
قصر و في الأوائل قد يتصل
كاف الخطاب يلحق الأواخر
كذا البواقي و اجمعن بينهما
اولالك و ذانك عليك
فالحق للبعيد فاعرفنها
هنا فللمكان خاصة بنا
فهذا لا بد له من صلة
للسامع فيها ضمير مثبت
و حذفه قد جاز في قرينه
مع اللذين لمثناه حصل
أحوال للواحدة التي جعل
أما اللواتي اللاي و اللاتي امسكه
جمع و بعد ما للإستفهام ذا
و ال بمعنى الذى أو معنى التي
و الخامس المعرف باللام صن
كرجل جاء رأيت الرجل
خير من الأنثى و لو قد يجهل
معين به متى إن قصد
من هذه الخمسة في تأيد
نحو غلام إبني روى رواية
بع يتوسط بينه فتى
حرف يكون من حروف العشرة
إما و لكن أو و بل تكملا

- 750- إن عطف على ضمير رفع
751- تأكيده صراحةً بمنفصل
752- إلا متى بينهما فصل وقع
753- وإن على الضمير مجرورا عطف
754- كمر بي و بعزير و رأيت
755- و بعد فالمعطوف تحقيقاً جرى
756- فيما له يمتنع و يجب
757- بحرف واحد بالإتفاق
758- كاکرم عمرو و عزيرا و عمر
759- على معمولي عاملين إلا في
760- كفي الفلاة ليلي بنت عامر
761- و الثالث التأكيد فاجعله على
762- تكرير لفظ الأول منه أو ال
763- كجاء عيسى ميسى أو محمد
764- فإنه المخصوص بالمعارف
765- كلتاهما و كله و اجمع
766- اتباع أجمع إلا بدونه
767- و مهما بالنفس و بالعين جعل
768- اكد فالأول بالمنفصل
769- و الرابع البديل ما بنفسه
770- أقسامه أربعة في الخبر
771- إن صدقا لواحد كجائني
772- أو بدل البعض من الكل متى
773- كصبت بكرا رأسه قبالك
774- بينهما إن كان في غيرهما
775- و بعد ذكر الأول تنتظر
776- كقد عمرو و ثوبه في الوسط
777- إن كان ذكر المبدل منه يدل
778- و في كلام الفصحاء لا يقع
779- و الوصف للنكر من المعرفة
780- كقوله تعالى بالناصية
781- و الظاهر بالمضمرة لا يبدل
782- إلا من الغائب نحو إنني
783- و الخامس عطف البيان و هو تا
- متصلاً فالواجب مستمعا
جئت أنا و خالد لي امثل
فقد يجوز ترك تأكيد وقع
إلا اعيد الخافض كذا عرف
أن مالها بيني و بينه ثبت
في حكم معطوف عليه ظهر
و عطف شئيين جوازا يندب
على معمولي عامل بباقي
محمداً ولا يجوز في الخبر
تقديم جار على رأى موقف
و الدار قيس مفخر الأکابر
قسمين فالأول لفظي جلي
مرادف قل في الضمير المتصل
محمد و معنوي يورد
عينه نفسه كلاهما أفي
فاكتع و ابتع و ابصع
لا تذكر ولا تقدم به
تأكيد المضمرة المرفوع المتصل
كخالد جاء هو نفسه لي
يقصد بالنسبة دون غيره
خذ بدل الكل من الكل ار
زيد أخوك من جهات اليمين
يكون جزء المبدل منه فتى
و الثالث للإشتمال جائك
تعلق بحيث النفس تلهم
و تشوق إلى الثاني اظهرو
و الرابع المشتهر بالغلط
بالغلط صريحاً أو غيره قل
بل يوردونه ببل يا ذا الورع
على الوجوب البديل الكل أتى
ناصية كاذبة في الآية
ها بدل الكل ولا يحصل
ضربته بشرا فما أعجبنى
بع به جىء للإضاح أتى

- 784- موضعا متنوعه ولا يرى
785- كاقسم بالله بو حفص عمر
- بيان الباب الثالث في الإعراب
- 786- و الثالث من جملة الأبواب
787- و هو من العامل ما جاء اختلف
788- بالإستقراء له تقسيمات
789- الأول منها على الثبات
790- فإنه يكون إما حركة
791- ثلاثة ضم و فتح كسرة
792- واو و ألف و يا و نون
793- و نحو جائني أبوه و رأى
794- ثلاثة للحذف حذف الحركة
795- كلم يرم لم يغز مع لم يضربا
796- بحسب المحل ثانيه أتى
797- أو بالحروف الخالصات أو يك
798- أو بالحروف معه و الأول
799- بالضممة رفعا و خذ بالفتحة
800- إنه الإسم المفرد تعرفا
801- أو ناقص الإعراب بالحركتى
802- و الفتحة نصبا و جرا و جد
803- و إما بالضممة رفعا قدر
804- جمع المؤنث الذي قد سلم
805- و الثاني أيضاً إما الإعراب أتى
806- بالواو رفعه بدى و نصبه
807- فهو الأسم الستة المشتهرة
808- مضافة تكون عند غير يا
809- و إما ناقص الإعراب يك بال
810- نصبا و جرا جرى باليا و هو جم
811- أولو و عشرون و أخواتها
812- و الجر و النصب بيا فهو ال
813- كذا كلا لكن متى اضمفتها
814- و الثالث ما لا تراه دائماً
815- و هو على قسمين إذ محذوفه
816- فالأول المضارع الصحيح و ال
- دالا على معنى به مقرر
فجمع ما اتلى ثلثين ظهر
- السابق ذكره في الإعراب
به آخر المعرب عرفا عرف
أربعة بل متداخلات
بحسب الحقيقة و الذات
أو حرف أو حذف و ثم الحركة
و بعده الحرف هو أربعة
كتضريين بين يضربان اعنوا
أباه مر بأبيه إذ نأى
و الآخر و النون يا ذا الملكة
فالجمله عشر تماما تحسب
إما هو بالحركات المحضة
بالحركات بل مع الحذف تك
إما له الإعراب تاما يوصل
نصبا و جره بدى بالكسرة
جمع المكسر الذين انصرفا
ن إما بالضممة رفعا يا حسى
ما لم يكن منصرفا كأحمد
و الكسرة نصبا و جرا ظهر
فإنه كمسلمات علم
تاما له بالأحرف الثلاثة
بالألف بالياء جاء جره
نعم هى المفردة المكبرة
ء المكلم تبصر و افيا
حرفين إما رفعه بالواو صل
ع السالم المذكر منه انفهم
أو أنه بالألف الرفع ادرها
مثنى و اثنان و ثنتان حصل
لمضممر تكون من جملتها
إلا يكون إعرابه متممما
إما حركة أو حرف انه
خالى آخره عن الضمير دل

- 817- فارفعه بالضم و بالفتحة فان
818- يضرب يضرب و لم يضرب يدل
819- إن كان حرف علة آخره
820- بالفتح جزمه بحذف الآخر
821- و الرابع ما لا يكون إلا نا
822- بأنه المضارع الذي اتصل
823- يكون غير النون فالرفع بها
824- كيضربان مع لن يضربا لم
825- و بعد فالمنصرف ما دخله
- صبه بحذف الحركات أجزم كلن
ثانيهما المضارع المذكور قل
فرفعه بالضممة و نصبه
كيغز لن يغزو و لم يغز قري
قص الإعراب و هو معلوم لنا
بالآخر الضمير مرفوعا وصل
و نصبه و جزمه بحذفها
لم يضربا فالمجموع تسعة
جر و تنوين كزيد مثله

- بيان الإسم الغير المنصرف مطلقا
826- و غيره إسم معرب بالحركة
827- نوعان منهما سماعى بدى
828- ثلث مثلث رباغ مربع
829- و جمع و كتع و بتع
830- و عمر و زفر و زحل
831- و الثاني منهما قياسياً تجدد
832- و هو كل علم على زنة
833- كضرب و استخراج و اجتمع
834- أو في محل أول منه علم
835- للثناء غير قابل كاحمد
836- و أفعال التفضيل كلا و الصفة
837- و كل إسم اعجمى بالنبي
838- علماً استعمل و هو زائد
839- و إبراهيم أو محرك الوسط
840- و كل تأنيث يكون بالألف
841- كحلبى حمراء و كل علم
842- لفظا كحمزة و نحو فاطمة
843- إذن على الثالثة بزائد
844- أو متحركا جرى الأوسط من
845- كقدم إسم امرأة و لو به
846- و مهما كان علم المؤنث
847- بصرفه و منعه إذ أنه
848- كذاك كل علم ركب من
- لا يدخل الجر كذا التنوين له
ثناء مثنى مع آحاد موحد
و آخر و هى صفة فاسمع
و بصع و هى جموع سمع
و قزح الأعلام خذ لا تغفل
ما كان من قاعدة فيه قصد
مخصوصة بالفعل متهيئة
و شمر و بقم و انقطع
إحدى زوائد المضارع افتهم
و يشكر مع يزيد يوجد
كافعل و أبيض معرفة
في أول نقله عند العرب
على الثلاثة كقالون انشدو
كشتر و سقر بلا شطط
مقصورة أو بانعكاس قد ألف
في لفظه التاء لتأنيث رمى
أو كان فيه التاء تقديراً و له
كزينب بنت جنيد العابد
ه علماً بل لمؤنث سكن
مذكرا سمي قر بصرفه
من نحو هند بالجواد اكثرث
محرك الأوسط فاحفظنه
إسمين ليس منهما فرد زكن

- 849- بعامل في الآخر ولا ترى ثانيهما صوتا كذا بلا مرا
- 850- ولا لمعنى الحرف متضمنا كبعلبك حضرموت بين
- 851- و كل إسم فيه نون و ألف زائداتان علما إن اثتلف
- 852- أو كان وصفا به لا تدخل تا عمران سكران و رحمن أتى
- 853- و كل جمع جاء معلوما على وزن فعاليل كذا فعالل
- 854- و جاز صرفه على الضرورة أو للتناسب على الحقيقة
- 855- و بعد فافهم كل ما لا ينصرف إن ضيف أو جاء له اللام صرف
- 856- كمر بالأحمر أو أحمره و الثالث بحسب النوع ادره
- 857- أربعة رفع و نصب و هما في الإسم و الفعل بدى شركهما
- 858- جر بالإسم اختص جزم هو بال فعل اختصاصه كما لم ينتقل
- 859- علامة الرفع هي أربعة واو و نون ألف و ضمة
- 860- و خمسة للنصب ياء و ألف فتح و كسر مع حذف النون قف
- 861- علامة الجر هي ثلاثة ياء و كسرة و ثم فتحة
- 862- ثلاثة للجزم حذف الحركة و الآخر و النون خذ ما أنشده
- 863- و الرابع منها بحسب الصفة فهو ثلاثة كما ستعرفه
- 864- ما يظهر في اللفظ أى لفظى ثم محلى و تقديرى
- 865- فلابخرين سأذكر و ما عداهما اللفظي فهو معلما
- 866- إلا الأخير فهو ما لا يظهر في اللفظ بل في الآخر يقدر
- 867- لمانع فيه نعم يكون غي ر العمل الحقيقي للتفصيل حى
- 868- ولا يكون إلا في المعرب كال لفظى سبعة مواضع نزل
- 869- الأول مفرد ما فيه ألف و إن لساكين القاء حذف
- 870- فإن يكون إسماء فإعرابه في ثلثة الأحوال تقديراً حفى
- 871- نحو عصا و كالعصا و إن يكن فعلاً فرفعه و نصبه يكن
- 872- تقدر و جزمه تلفظا كيوخشى لن يوخشى و لم يوخش الفظا
- 873- و الثاني ما اضيف عند يا التي للمتكلم سوى التثنية
- 874- فإن يكون ذاك الإسم المعرب جمع المذكر السليم يوجب
- 875- رفعه تقديراً فقط كجائني في الصبح مسلمى صلحا عانني
- 876- إن غيره فالكل تقدير غلا مي مسلمات مع رجالي مثلا
- 877- و الثالث ما كان في آخره ال إعراب محكيا هو إما جعل
- 878- في الأصل جملة تكن منقولة في الحال عند العلمية فتى
- 879- في قولك تأبط شرا خذن أو مفردا عند الحجازي اعلمن
- 880- كمن جنيدا قل لمن قال لقد ضربت في اليوم جنيدا بالعمد
- 881- و نحو دع عن تمراتان بل لمن الك تمراتان قال يا حسن
- 882- و العلم المركب ثانيه مع مول لما لا عامل له وقع

- 883- كإن زيدا هل زبير من عمر
884- مع قول مضروب غلامه هما
885- فمنها إعراب جزء الأول
886- والثاني مشغول بإعراب أتى
887- أو هو محكى إعرابه كخم
888- و الرابع ما في آخر منه يا
889- و إن لالتقاء ساكن حذف
890- مع جره مقدرا كقاض
891- و إن يكن فعلاً فرفعه فقط
892- كيرمى ترمى ارمى نرمى مثلاً
893- آخره واو يضم قبلها
894- إن لم ضمير يلحق بآخره
895- والسادس إسم بالحروف إعرابه
896- أى كلمة أولها الهمزة لل
897- الستة المذكورة المكبرة
898- كجا أبو العلى انظرن أبا العلى
899- إن جمع السالم المذكور تلى
900- جهراً بمفتوح كمصطفوننا
901- فحرك الواو يضم و كذال
902- كجائنى مصطفى القوم رأى
903- في كل حال فهو لفظى و إن
904- فيأتى إعرابه بالتقدر
905- نحو يجئ ضاربوا القوم مع
906- و إن يكون ذلك تشنية
907- في نصبه و جره اليا حركن
908- كجا غلاما ابني ترى غلامى إِب
909- و السابع الموقوف بالإسكان له
910- فإن بدى غير منون بتن
911- أو كان في آخر ما قد ذكر
912- أحواله الثلاثة مقدرة
913- و إن غدى منونا بغيرها
914- لا نصبه إذ نصبه بالألف
915- ثم المحلى بموضعين جا
916- آخره مشتغلا بعمل
- و إما عبد الله من هذا الخبر
خلاف هذا الأمر حقاً علما
يكون لفظيا بحسب العامل
ملتبساً تلقاه بالحكاية
سنة عشر علماً على الأعم
يكون ما قبلها مكسورا عيا
فإن يكون إسما فرفعه عرف
والقاضي قاضى البلد كقاض
إن لم ضميراً بالآخر يرتبط
و الخامس فعل يكون حاصل
رفعه مقدر فقط فها
كيغز تغز اغز نغز نحن قه
و هو لساكن ملاق بعده
وصل فإن كان من الأسماء صل
إعرابه في الكل حقاً قدره
مر بأبي العلى رئيس الفضلا
فإن يكن ما قبل حرف العمل
بفتح طائه و مصطفىنا
ياء بكسر فهو لفظى العمل
مصطفى القوم تمامه إقرأ
بالعكس حذف الواو و الياً زكن
في كل حال قدر تبصر
ضاربى الأخير منهم سمع
رفعه مقدر حقيقة
بالكسر إعرابه لفظى إذن
نى بغلامى إبنى مر واجتنب
إعرابه مما هو بالحركة
وين التمكن كما يأتي احفظن
تاء لتأنيث فقد تصير
نحو إسم أحمد ضاربات مع ضاربه
قدر رفعه و جره إنتهى
عليه يوقف كزيد موقف
منهما الإسم المعرب تستخرج
يكون حقاً غير محكى يلى

- 917- كمر ذا بخالد فيحكم
 918- على المفعولية جهراً وكذا
 919- وهكذا مر بخالد إلا
 920- بالفاعلية نعم في الأول
 على محله بالنصب يعلم
 أعجب ضرب خالد لي بالأذى
 فبخالد محله رفعا جلي
 بالنائب في الثاني بالمثل

بيان المبني و أقسامه

- 921- و الثاني منهما المبني فهو ما
 922- يكون لا بعامل و المعرب
 923- فهو على نوعين مبني هو ال
 924- و الأول أربعة حرف و ما
 925- أشير فيما مر و الثاني رمى
 926- و اللازم منهما ما لا يك ين
 927- و هو بلا ريب المضمورات
 928- لا أية و أى إذ أنهما
 929- و أسماء الأفعال و ما كان على
 930- أو صفة كيا فساق و كما
 931- ها لمؤنث خذن حذامى
 932- و بعد فالأصوات و هو كل ما
 933- أو به للبهائم صوت نح
 934- و ذلك كل كلمتين احديهما
 935- جعلتا إسما واحداً فالثاني مه
 936- و الفتح ل لأول ظل نحو سي
 937- الأول دوماً على الفتح متى
 938- كبعلبك و حضرموت
 939- آخره إن كان حرف علة
 940- و الثاني قد يعرب غير منصرف
 941- و تان إن لم تجعل إسما واحداً
 942- فالأولى إن لم تك لفظ إثنين
 943- حرفا صحيحا إن جرى عجزهما
 944- على السكون ابنه نحو أحد
 945- ثلاثة عشر ثلث عشرة
 946- نحو فلان جاري بيت بيتنا
 947- هذا خلاف ما حوى الإظهار
 948- و إن هي اثنين بنيت الثاني قف
 سكونه و حركته افهم
 خلافة فإنه ما يعرب
 أصل و مبني هو العارض ظل
 ض جملة أمر بلا لم كما
 نوعين لازم و غير لازم
 فك عن البناء اصلاً فاعلمن
 و إسم الإشارة و الموصولات
 بالذات معربان فاعلمنها
 فعال مصدراً فجار مثلاً
 لفظ خبات أو يكون علماً
 عند الحجازين بالتمام
 صوت يه يحكى كغاق علم
 و نخ مع بعض المركبات صح
 عاملة في الأخرى ليست و هما
 إن كان صوتاً بنياً و الكسر له
 بويه إن لم يك صوتاً قد بنى
 آخره حرفاً صحيحاً ثبت
 بنائه على السكون يأتي
 فهو كمعدى كرب لثقلة
 في اللغة الفصيحة كما ألف
 و الثاني في تضمين حرف اورد
 فابن على الفتح للإثنتين
 إن حرف علة بدى أولهما
 عشر إحدى عشرة قد ورد
 تاسعة عشرة ثم قد أتى
 و بين بين فزت إن قصدتنا
 هذا هو الصحيح و المختار
 و اعرب الأول نونه حذف

- 949- كجائنا اثني عشر شخصا و به
950- و منه بعض للكناية نعم
951- تعنى للإستفهام عدا تنصب
952- و قد ترى للخبرية بمع
953- دوماً إلى ما بعدها نحو عدى
954- على التمييز ينصب ما بعده
955- كيت و زيت للحديث أثبتوا
956- لمعنى إن أو معنى الاستفهام لا
957- بعض الظروف نحو أمس قط مع
958- انى متى حيث لدن أيان لد
959- إسمية و اعلم فغير اللازم
960- يكون منوبيا به المضاف
961- وراء قدام أمام فوق تح
962- والان أيضاً و المنادى المفرد ال
963- حقاً على ما يرفع به عرف
964- للإستغائة أو الندبة لا
965- مثاله يا مسلمون و كيا
966- و إن مضافاً أو مشابها به
967- بلفظ فعل بل مقدر كيا
968- و يا رجيباً ثم قل إن لحق
969- فابن على الفتح كيا زيدها ظل
970- يجب جره ايا ظريف
971- خال عن اللام و خذ حكمهما
972- و ثم أحرف النداء أيا و يا
973- و بعد و الندبة اختص نعم
974- إن مفرداً نكرة توصلها
975- رجل في الدار كذا المضارع
976- أو نون جمع للمؤنث و ه
977- و جائز البناء كل ظرف
978- و لفظ إذ فإنها بنائها
979- كقوله تعالى هذا يوم ين
980- كذلك مثل و غير مع ما
981- و منه جاء إسم للا المكررة
982- يتصل قل نحو لا حول و لا
- نصبا و جرا قس على هامشه
و ذلك البعض هو لفظة كم
ما بعدها على التمييز ينصب
نى الكثرة فقد يضاف ذا الورع
كم رجل ثم كذا للعدد
نحو كذا رطلا زيبا عنده
و كل كلمة متضمنة
أى و أية الا تأمل
عوض إذا إذ منذ مذ لما إستمع
كيف لدى و الكاف عن على تعد
ما قطع عن الإضافة افهم
إليه نحو قبل بعد خلف
ت حسب ليس غير لا غير انشرح
معرفة فإنه المثنى قل
إن لم يكن بأخر منه ألف
يكون في أوله لام إلا
زيد و مسلمان مع كلمة يا
أو نكرة كان إقرآن بنصبه
عبدالكريم و يا خيرا من ضيا
آخره حرف ألف سبق
و إن بأوله لام إتصل
و البدل منه كذا المعطوف
حكم المنادى يا فتى ادراهما
و أ و أو أى و همزة هيا
و منه الإسم لا لنفى الجنس عم
كان بلا غير تكرر كلا
ما به للتأكيد نونا تضع
ذه الألفاظ يجب بنائها
اضيف عند الجملة في العرف
جاز على الفتح خذن مثالها
فع و نحو حينئذ دبرن
و إن و أن في جواز فهم
ما بها لفظ المفرد المنكرة
قوة إلا بك يا رب العلى

- 983- فإنه بناء كل منهما
984- و ثم فتح الأول حقاً مع
985- كذاك رفع الأول مع إفتنا
986- تجوز في أمثاله تحققتا
987- أى إسمها المبنى هى مفردة
988- فإنه بنائها جاز على ال
989- اعرابها رفعا و نصبا جوزو
990- و الحمد للمهيمن الميسر
991- مع الصلوة و السلام عد ما
992- على الرسول الهاشمي و على
993- يا طالب الأزهار في اكمامها
994- إن شئت وردا منها أو بنفشجا
995- لا تصغ قول حاسد من بشر
996- بل إلتفت إليها في عين الرضى
997- فكيف لا ترضى و إنى تحفة
998- في الدين للدين (جمال الدين)
999- في زمن سلطان كل آصف
1000- بدر الملاء (عبدالحميد) أبق ما
- جاز على الفتح كذا رفعهما
نصبك للثاني و رفعه إسمع
ح الثاني ذا خمسة أوجه أتى
و بعد منه صفة إسم لا بقى
إلا به تكون متصلة
فتح كلا شخص ظريف اضرب مثل
مثالها سهل لمن يستبرز
نظم عقود الدر و الجواهر
في الغابر يأتي و ما تقدا
ذويه والأتباع كلا مجملا
خذ دوحه و انظر إلى اغصانها
فاجن بعلم النحو حزت المنهج
هل يدرك المزموم ريح العطر
فإن عين السخط تحوى غرضا
جعلتها لمن نراه عمدة
حقا و هذا البلد الأمين
الناشر للعلم و المعارف
دامت علا ربي الثريا في السما

SONUÇ

“Halil Hulki Efendi ve *Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi'-'Izhâri'l-esrâr* İsimli Eseri” başlıklı bu çalışmada Halil Hulki Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri incelenmiş, ayrıca elfiyye tarzındaki “*Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi 'Izhâri'l-esrâr*” adlı eseri detaylıca tahlil edilmiştir.

Medreselerde yüzyıllar boyu temel derslerin yanında, öğrencilerin derslerini kolaylıkla takip etmelerini sağlamak amacıyla “hazırlık sınıfı”na benzer bir programda dersler ve kitaplar da okutulmuştur. Medreselerde okunan kitaplardan bir bölümünün ezberlenmesi istendiği için İslâm dünyasında okutulan ders kitaplarının birçoğu nazım haline getirilmiştir.

Günümüz eğitim sistemlerinde ise “ezber yöntemi” kabul gören bir öğretim metodu olmamasına rağmen, eğitimcilerin vazgeçemedikleri bir yöntem olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Ancak temel kâidelerin öğretiminde, nazımlı olarak kaleme alınmış “*Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi 'Izhâri'l-esrâr*” gibi eserlerden yararlanmak, hem bu eserlerin tanıtılması hem de bu geleneğin devamının sağlanması bakımından yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Zira eserin içeriğine bakıldığında büyük ölçüde yazılış amacına uygun olduğu görülmektedir. Tertip ve üslûbu, müellifin Arapça ve yan ilimlerine, İslamî literatüre son derece hâkim olduğuna ve yüksek edebi kabiliyetine şahadet etmektedir. “*Izhâru'l-esrâr*” ile mukayese edilerek, nazım tekniğinin öğretilmesi ve edebi üslubun kavratılması açısından örnek olarak verilmesi mümkündür.

İslami ilimleri tahsil edeceklere, kolay ve kısa bir şekilde öğrenmeyi sağlamaları, şiirin musikisi sayesinde hatırlamaya imkan vermesi, ezber suretiyle istenildiği anda başvurulabilmesi gibi sebeplerle günümüzde bile başvurulabilecek eser türlerinden olduğu söylenebilir.

Bu açıdan “*Muktetafu'l-ezhâr fi nazmi 'Izhâri'l-esrâr*”ın ders kitabı olarak değil de, edebi zevkin de aşılandığı yardımcı ders kitabı olarak kullanılması, akademisyen ve okuyucuların istifadesine sunulması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALTUNSU Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979.
- ARITÜRK Ahmet-Fatih, *Siirt'le İlgili Anekdotalar*, Siirt, 2003.
- ARPACIK M. Tekin, *Tarihsel Arşiv Araştırması*, Ankara, 2004. (Cumhur Kılıççıoğlu Mücadele Gazetesi Arşivinden).
- ARSLAN Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.
- ATALAY Ömer, *Siirt Tarihi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1946.
- AYDIN Halil Hulki, *Makâmetü'l-ehaveyn*, s. 1. Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kitaplığı, No: 1148.
- AYDIN Halil Hulki, *Muziletu'l-ğavâmid fi fenni'l-ferâid*, İbrahim Efendi Matbaası, İstanbul, 1311.
- AYDIN Halil Hulki, *Siraci fi nazm-i İsbâgüci*, İbrahim Efendi Matbaası, İstanbul, 1310.
- AYDIN Halil Hulki, *Şerhü kavâidi'l-i'râb*, İbrahim Efendi Matbaası, Ankara, 1992.
- AYYILDIZ Erol, "Makâme", *DİA*, XXVII, İstanbul, 2000.
- BARDAKOĞLU Ali, "Ferâiz", *DİA*, XVII, İstanbul, 1995.
- BAYHAN Tacî, *Özel Arşiv Araştırması*.
- BAYHAN Tacî, *Mücadele Gazetesi*, Siirt 20.07.2009 sayısı.
- el-CAMÎ Abdurrahmân, *el-Fevâidu'd-diyâiyye*, Salah Bilici Yayınları, İstanbul, t.y.
- CÜRCANÎ Seyyid Şerif, *Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan, İstanbul 1997.
- ÇAĞMAR M. Edip, "Siirt ve Çevresindeki Medreselerde Eğitim", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, Siirt, 2006.
- DEMİR Ramazan, *Birgivi'nin İzhâru'l-Esrâr Adlı Erinde Âmil, Ma'mûl ve Amel Terimleri*, Emin Yayınları, Bursa 2012.
- el-ENSARÎ Abdullah b Yusuf, *Muğni'l-lebib an kutub'il-eârib*, thk. Ramazan el-Mübârek, Muhammed Ali Hamdullah, Mektebetü's-Seyyidü's-Şüheda, t.y.
- el-ĞALAYİNÎ Mustafa, *Câmi'u'd-durûsi'l-'arabiyye*, el Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1993.
- ER Rahmi, *Bediu'z-zamân el-Hemedâni ve Makâmeleri*, MEB. Yayınları, İstanbul, 1994.
- FALAY Nihat, "Siirt'in 19. Yüzyıl Sonlarındaki Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 2007.

- GÜR Nagihan, “*Klâsik Metinlerin Nazar Duaları: Takrîzler ve Yenipazarlı Vâlî’ye Yazılan Takrîzler Üzerine*”. İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, Kitap No: 16, İstanbul, 2012.
- KARATAŞ Turan, *Takrîz Edebiyatı*, Hece Yayınları, Ankara, 2002.
- KASABZÂDE İbrahim, *Şerhu İzhâri’l-esrâr*, vr. 1b
- KILIÇÇIOĞLU Cumhuriyet, *Her Yönüyle Siirt*, Yücel Matbaası, Ankara, 1992.
- KUŞADALI Ahmed Efendi, *Yeni Avâmil Şerhi*, Süleymâniye Kütüphânesi, Lâleli, nr. 3466, vr. 35a.
- KUŞADALI Hamza b. Mustafa, *Netâicü’l-efkâr ale’l-ızhâr*, Salah Bilici Yayınları, İstanbul, t.y.
- MEHMED Tâhir, Bursalı *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınevi, I-III, 1997.
- NACİ Muallim, *Lügat-i Nâcî*, haz. Ahmet Kartal, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÖZBALIKÇI Mehmet Reşit, *Kur’ân Ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, İstanbul, 2006.
- PAKİŞ Ömer, “Doğu Medrese Geleneği ve Molla Halil es-Siirdî”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 2007.
- PALA İskender, *Ansiklopedik Divan Sözlüğü*, Kapı Yayıncısı, İstanbul, 2010.
- SAMİ Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*. Alfa Yayınları, İstanbul, 1998.
- SARAÇ Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, Belagat Bilimevi Yayınları, İstanbul, 2001.
- SEÇKİN Bekir Sami, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul, 2005.
- TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, İsmâüddin Ahmed Efendi, *Mevzûâtü’l-’ulûm*, İkdâm Matbaası, Dâru’s-Saâde, 1313.
- TEKER Yusuf, *Hadis Usulü Edebiyatında Elfiyyeler ve Irakî’nin Elfiyyesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- TUNCEL Metin, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 2007.
- TÜLÜCÜ Süleyman, *Ünlü Bir İslam Alimi Birgivi ve İzhâru’l-Esrâr’ı*, Osmanlı Yayınları, Ankara, 1999.
- YALAR Mehmet, “Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği”, *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan Ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2008.

YAŞAR Mehmet Ali, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir, 2007.

YILDIZ Mehmet Zeydin, “19. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişimler”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, Birleşik Matbaa, İzmir, 2007.

YÜKSEL Emrullah, “Birgivi” *DİA*, VI, İstanbul, 1992.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Sedat Akay
Tez Adı	Halil Hulki Efendi ve Muktetafu'l-Ezhâr Fî Nazmi İzhârî'l-Esrâr İsimli Eserinin Tahlili
Enstitü	Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Mehmet Yalar
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :20.07.2016

İmza :